قزان تاریخی

(قزان دارالفنوننده تاریخ، آثار عتیقه وعلم الانساب جمعیتی اعضاسی عین الدین احمروف نڭ ۱۹۰۹ نچی سنه فیڤرال ۱۲ سنده شرق قلوبنده خلقغه اوقوغان درسی).

4587
A3273

ناشری:
,,بیان الحق،، ادارەسی

قزانده
«بیان الحق» مطبعەسی
۱۹۰۹ یل

КАЗАНЬ
Типографія газеты ,,Баянуль-хакъ"
1909 г.

TÜRK TARİH KURUMU KÜTÜPHANESİ

عين الدين احمرف.

احمرف جنابلرینك بلغار تاریخندن سویله‌گان خبرلرون اوّل گزیته صحیفه‌لرنده یازوب صوکندن بر کتاب روشنده‌ده باصدرولغان ایدی. «قزان تاریخی» آرتوق زور وگزیته‌غه یازلغانده بیك اوزاققه صوزلاچاق بولغانلقدن آنی فقط کتاب روشنده‌گنه باصدرو موافق کورلدی.

حاضرگه قدر قزان تاریخندن بونك کبی مفصل روشده یازلغان فنی اثرلر کورلماگانلکدن، بو رساله وطن وملت تاریخی اوچون غایت اهمیتلی وقزان مسلمانلری اوچون‌ده بیك عبرتلی‌در.

ناشر

I.

قزان نـڭ بلغارغه مناسبتی

بلغار دولتی طوزغـاندن صوڭ آنـڭ اورنلرنـده قـزان مملکتی تو زولـگان.

بلغار وقزان عادتده بربرسندن آیروم، یعنی ایکسی ایکی مملکت کبی، سانالوب یورتولسه‌لرده ـ بولارنڭ تاریخی حال‌لرون دقت ایله تیکشرگانده بر برسینه مناسبتلری، حتی ایـکسی بر مملـکت بولغانلغی، آچق بلنه: قزان‌نڭ‌ده خلقی شولوق بلغار خلقی بولوب ـ آلارنـڭ بارچه عادتلری، کسب وهنرلری‌ده بلغارلرنقی بـولغان. آیرماسی فقط پای تخت شهری اوزگارگانلکدن گنه بولوب ـ بلغار اورنینه قزان اسمی یورتوله باشلاغان. روس لیتوپیس‌لرنده قزان خلقن اوّلده «قزان بلغارلری» دیب یورتولگان. (۱) ژیاتـکه گوبیرنا ـ سنده‌غی «آر»لر قزان ولایتنده‌گی مسلمانلرنی بو کونده‌ده «بلغار» دیب یورته‌لر. (۲)

قزان مسلمانلری‌نڭ اصلی بلغاربولغانلقدن مسکاوکنازی IIIنچی «ایڤان» ۱۴۸۷ نچی یلده قزاننی آلغاندن صوڭ اوزی‌نڭ کنازلـك عنوانینه «بلغار پادشاه‌سی» دیگان اسمنی‌ده قوشقان. (۳) اول وقتده البته بلغار دولتی طوزب بتکان بولغان. روسیه پادشاه‌لری‌نڭ ایمپرا ـ طورلق مفصل عنواننده‌ده «بلغار کنازی» دیگان اسم بار. (۴) دخی ۱۶۷۵ نچی یلدن ۱۶۸۶ غه قدر قزانده طورغان میتراپولیت «ایوساف» «قزان وبلغار میتراپولیتی» دیب آتـالغان. (۵) ۱۴ نچی عصر

1) «Болгары Глаголемы Казанцы»

۲) «یگه‌ر» دیلر.

3) «Государь Булгарскій»

4) «Князь Булгарскій»

۵) شپیلیفسکی. «قزان شهری نڭ تاریخی اثرلری» (۶ نچی ص.)

آخرنده یازلغان وقایع نامه‌لرده قزان خلقی بلان بلغارلرنی بربرسندن آیرماینچه برطائفه کبی ساناب یـورتلگان . اولـگی بلغار بیگلری اورنینه تاتار کنازلری خان بولوب اولطرغانلقدن روس خلقی قزان بلغارلرون «قزان تاتارلری» دیب یورته باشلاغان .

اسلام دیننده بولغان ترك طائفه‌لرون بربرسندن آیرا آلماغانلقدن روسلر حاضرده عموما «تاتار» اسمی بلان یورته‌لر .

قزان خلقی‌نك اصلی بلغار ایکانلگی حقنده بوندن بر نیچه آی‌غنه مقدم طبع ایتلگان بلغار تاریخنده کوب تورلی دلیل‌لر کیتروب یازلغان ایدی . شول رساله‌نك ۱۳ - ۳۷نچی صحیفه‌لرینه نظر ایتولسه، قزان‌نك بلغارغه مناسبتی قای درجه‌ده بولغانلغی آچق آڭلانور .

II.

قزان خلقینه قزان تاریخی‌نڭ لزومی

بو کونده قزان ۱۴۰ مڭ نفوسلی بر زور شهر بولوب بتون شرق روسیه‌نڭ، حتی کافکاز، اورتا آزیه وسیبیریه ولایتلری اوچون‌ده هنر، صناعت، علم ومعرفت خزینه‌سی بولوب سانالا. ۳۰ مڭ قدر خلق مسلمان بولغانلقدن بتون روسیه‌ده برنچی مسلمان شهری‌در. اوّلده قزان بو ولایت مسلمانلری‌نڭ بابالری - بلغار سوداگرلری طرفندن توزولب ایکی یوز یل مقداری پای تخت شهری بولوب خانلری‌ده شونده طورغانلقدن آنڭ تاریخی مسلمانلر اوچون خصوصا اهمیتلی. بیش - آلطی عصرلردن بیرلی کوب واقعه‌لرنی اوتکارگان قزان‌نڭ تاریخی ایله میلیون یارم قدر اهل اسلام‌نڭ‌ده تاریخی برگه‌طوتاشقان. (۱) هر شهرنڭ اوزینه مخصوص تاریخی بولسه‌ده - قزان تاریخی کبی

۱) قزاننی روسلر آلغاندن صوڭ بیك کوب خلق بو ولایتلردن کوچوب باشقرد صحرالرینه باروب اوطرغان، آنده «تیپتر، یاساشنی، قزان کشی‌سی» اسملرنده یورتوله باشلاغانلر، دخی اورتا آزیه‌غه‌وسیبیریه ولایتلرینه کوچوب کیتوچیلرده کوب بولغان. بولارنڭ حسابی برمیلیون یارمدن کم بولماسدر دیب گمان ایتوله .

قزقلی وعبرتلی خبرلرنی هر بو شهر حقنده تابوب بولمایدور، اوّلده مسلمانلرنڭ پای تخت شهری بولغانلقدن قزان‌نڭ اسمی چیت مملکتلردهده بیك معلوم هم کوب تارالغان، مثلا دولت عثمانیه‌نڭ «ادریانوپل» ولایتنده (دونای بلغارلری‌نڭ یرنده) «قزانلق» اسمنده بر شهر بار، کافکازیه‌نڭ «داغستان» ولایتنده «قزانیشچی» اسمنده (تاتارچه) قزانچی بیش مڭ نفوسلی ودورت مسجدلی بر مسلمان قریه‌سی بار، دون عسکری‌نڭ یرنده «قزانسکی» اسمنده ۱۷ مڭ نفوسلی بر زور استانیتسه بار؛

خیرسون گوبیرناسی‌نڭ «یلیزڤیدگراد» اویازنده «قزانکا» اسمنده بیش مڭ نفوسلی بر زاوُد بار، «رادم» گوبیرناسنده «قزانف» اسمنده اوچ مڭ نفوسلی بر پاساد بار، کوبانسکی اوبلستده «قزانسکی» اسمنده آلطی مڭ نفوسلی بر استانیتسه بار، استرخان گوبیرناسنده «یاڭا قزان» اسمنده بر زور قریه بار(۱) روسیه‌نڭ کوب شهرلرنده «قزانسکی» اسمنده اوراملر بار،

پیتربورغ، مسکاو، طولا شهرلرنده «قزانسکی اسمنده صوبور کنیسه‌لری بار، روسیه‌نڭ تورلی شهرلرنده «قزانسکی» اسمنده ۱۶ ماناسطیر بار، دخی «قزانسکی» فامیلیه‌لی کشی‌لر بیك کوب، روسلردن هم مسلمانلردن‌ده بار، بو ولایت‌نڭ مسلمانلری چیت مملکتلرده «قزان» اسمی بلان یورتوله‌لر، روسیه‌ده هیچ بر شهرنڭ اسمی ایله بو قدر فامیلیه‌لر یوق.

اسلام دولتلرنده قزاننی بلماگان خلق یوق. کراك آزیه‌ده، کراك آفریقه‌ده بولسون (۲) شول سببلی قزان مسلمانلرینه یاڤروپا، آزیه، آفریقه قطعه‌لرنده یعنی بتون اسلام عالمنده مشهور بولغان قزان شهری‌نڭ تاریخن بلو لازم: قزان آلارنڭ اصل وطنی، اوّلده

---

۱) حتی مکهٔ مکرمه‌ده مخصوص قزان محله‌سی‌ده بار ایمش.
۲) روسچه «Новая Казанка» دیلر.

پای تخت شهری، حاضرده بتون شرق روسیه خلقی اوچون علم ومعرفت اویاسی.

III.

قزان حقنده تاریخی اثرلر هم خلق تلندن ایشتولگان خبرلر.

ایسکی‌دن قالغان واعتبارغه آلورلق تاریخ کتابلری بولماغانلقدن قزان‌نڭ اوتکان حال‌لری بیك آچق معلوم توگل. بو مشکلات بلغارلر حقنده‌ده شول روشدوك کورلدی. بلغار وقزان دولتلرنڭ اوّلدانوك مکتب ومدرسه‌لر بولسه‌ده، نه سببدندر، خلق‌نڭ دین علمندن غیر فنلرگا اعتباری بولماغان، یاکه بولوب‌ده خلق اوستینه کوب تورلی بلا وفتنه‌لر ایرشوب کتابلری یوغالوب، تلف بولوب بتکانلرمی.

بلغار دولتی بغداد واندلس عربلری‌نڭ ایك ترقی ایتکان زمانلرنده باشلانغانلقدن بلغارلر حقنده کوب خبرلر عرب سیاحت نامه‌لرینه کوب قالغان، شولاردن حاضرده کوب معلومات آلورغه ممکن.

قزان مملکتی توزولگان زمانلرده بغداد واندلس عربلری سیاسی وعلم جهتلرندن ضعیفلانوب اوز حال‌لری ایلان‌گنه مشغول بولغانلر، شول سببلی عرب وایران طائفه‌لرنده قزان حقنده تاریخی اثرلر برده کورلمایدور.

خلق تلنده قزان تاریخینه تعلقلی بر نیچه تورلی خبرلر بولسه‌ده بعض‌لری بیك اشانچلی توگل، مثلا قزانڭ قورلوی، روسلر ملکینه کروی حقنده، قبان کولی، جلان ناوی قصه‌لری کبی، بعض‌لری اوّلده درست بولوب‌ده ـ زمان‌نڭ کوب اوتوی بلان اوزگارتلگانلر بولسه‌کراك. مرحوم شهاب حضرت ٣٠ یل مقدم یازلغان «مستفادالاخبار» کتابنڭ قزان تاریخندن کوب خبرلر جیوب قالدرغان، لکن اول‌ده مکمل تاریخ کتابی توگل، قزان حقنده شوندان غیر اعتبارغه آلورلق کتاب کورلگان‌ده یوق. حاضرده آرینبورده رضاالدین قاضی

جنابلری قزان خانلری‌نك تاریخندن تابلغان قدر خبرلرنی مفصل روشده «شورا» ژورنالینه یازوب کیله. اوزی‌نك اشاره‌سنچه، بعض خبرلرون «مستفادالاخبار» دن، کوبراگن «کارامزین، صالاؤیوف، ریچکوف نوکس» کبی ایسکی‌راك روس مؤرخلری‌نك اثرلرندن آلوب یازغان بولورغه کراك. (۱)

روسلرنك تاریخی خبرلری کوبسنچه اوّلده ماناخلر یازغان لینوپیس‌لردن آلوب، آلار، خصوصا اول زمانلرده، تاتارلرغه غایت دشمان کوزلوی ایله قاراغانلقدن آلارنك ناچار طرفلرونغنه یازوب طورغانلر، هر دایم صوغشوب بر برسینه هجوم ایتوب طورغانلقدن روسلرنك قزان حقنده‌غی خبرلری‌ده کوبسنچه ایکی آراده بولغان صوغشلر حقنده‌غی قصه‌لردن‌غنه عبارتدر. لینوپیس‌لر آرتوق تعصب ومبالغه ایله یازلغانلقدن، اول صوغشلرده‌ده قای طرف غالب وقای طرف مغلوب اولوب نی قدر اولگان، مجروح واسیر اینولگاننی، اوّلده ظلم وخیانت قای طرفده‌بولوب نی‌سببدن صوغش باشلانغانلقنی تعین‌بلو ممکن توگل. روس تاریخلری‌نك تعصب ومبالغه ایله‌یازلوب هر وقت عیب وقباحت‌نی تاتارلر اوستینه تاشلاو حقنده رضاالدین قاضی‌نك‌ده بر نیچه اورنده تنبیه‌لری بار؛ «روسلرنك تاریخ کتابلرون بیك دقت ایله مطالعه ایدرگه تیوشلی» دیب یازغان.

قزان مملکتی‌نك اداره‌سی وتوابع‌لری حقنده، خلقی‌نك کسبی، معیشتی، معرفتی وترکلکی‌نك باشقه جهتلری حقنده‌ده روس تاریخلرنك هیچ بر خبری یوق. قزان‌نك حقیقی تاریخی آثار عتیقه وعلم‌الانساب فنلری‌نك یاردمی ایله‌گنه مکمل روشده یازو ممکن بولادر.

---

۱) رضاالدین حضرت روس تاریخلرندن فقط اشانچلی‌راق خبرلرنی گنه آلوب بیك یخشی روشده مطالعه قلوب یازغان.

. IV

قزان نڭ اسمی حقنده

قزان‌نڭ اسمی حقنده خلق‌نلنڭ تورلی حکایه‌لر بار، مثلا خان‌نڭ بر خدمتکاری صو یانده بوغان‌وقتده آش قزانن توشورگان ایمش، شوندن صوڭ یلغه‌سن هم شهرن‌ده «قزان» دیب آتاغانلر دیلر.

دخی اوّلده شهرنی بنا قلوچی «قزان‌خان» اسمی بلان آتالغان دیگان خبرلرده بار، چگزخان اوغلی «جوجی خان» اولادندن «قزان خان» اسمنده بر نیچه کشی بولغانلقی معلومدر. (۱) پرافیسور «زاگوسکین» خبرنچه سرای خانلرندن «تودا مگنوخان» خلق تلنده «قزان خان» اسمنده یورتلوب آنڭ بعض آقچه‌لرنده‌ده «قزان خان» دیب یازلغان ایمش. اول آدم ۱۲۸۸ نچی یلغه قدر سرای‌ده بولوب ـ آندن قایده کیتکانلگی معلوم توگل، روس وقایع نامه‌لرنڭ شول یلدن «قزان» اسمی ایشتوله باشلاغان دیلر، دخی شهرنڭ اورنی آش پشره تورغان قزانغه اوخشاغانلقدن شول اسمنی بیرلگان دیب ایتوچیلرده بار، بزنڭ فکرمزچه «قزان» اوّلده یلغه اسمی بولوب ترکی لغتندن آلنغان بولسه کراك: یلغه اسملری‌نڭ آخرنڭ «زان، سان، شان» کبی حرفلر بولسه ـ بارچه‌سی‌ده ترکیچه بولا، مثلا بلغار وقزان دولتلری‌نڭ اورنلرنده «اوزه‌ن، یوریزان، قمزان، قارماسان، چرمسان، چیرمشان» اسملرنده یلغه‌لر بار. (۲) بو ولایتلرده ترکی وفین طائفه‌لرندن غیری خلق تورغانلقی بورده معلوم توگل، فین لغتندن آلونغان یلغه اسملری‌نڭ آخرنده باشقه حرفلر بولا، مثلا گا، آگا، نگا، شور» کبی‌لر: «ۋیتلوگا، کاکشاگا، مالوگا، آنیگا، پینیگا» اسملرنده یلغه‌لر بار. قزان صوی بوینده‌غی

---

۱) «مستفاد الاخبار» ـ ۱۰۲ نچی ص.

۲) اصلده «اوزه‌ن» بولوب ـ یلغه چوقری، یعنی صو آغا تورغان چوقر دیگان سوزدر،

بلغارلر حقنده بر لیتوپیس‌ده (۱۱۶۲ نچی یل برابرنده) بو روشلی یازلغان: «اندری‌گا قزانلی‌لر دیب آتالا تورغان بلغارلر اوستینه باروغه طوغری کیلدی» (۱) یعنی قزان شهری قورلودن کوب مقدم بو یلغه‌نڭ اسمی «قزان» بولوب شونڭ بویندأغی خلقنی «قزانلی» لر دیب آتالغان. (۲)

V.

قزان حقنده اولگی خبرلر.

قزان شهری‌نڭ اوّل مرتبه قورلوی حقنده تورلی خبرلر بار، خلق تلندن ایشتولگانچه هم بعض تاریخی رساله‌لرده یازلغان خبرلر بوینچه ـ آقساق تیمر الوغ بلغار شهرن طوزدرغاندن صوڭ شوندن کوچب کیلگان بلغارلر بنا قیلغان ایمش، لکن بو خبرلر بیك اشانچلی توگل، چونکه قزان نڭ اسمی آقساق تیمر یاؤروپاغه کیلودن مقدمراك ایشتوله باشلاغان. دخی بلغار شهرن طوزدروچی آقساق تیمر توگل، بلکه «آلتون اردا» کنازلرندن «پولاد تیمر» اسملی آدم بولغانلغی معلومدر، بو واقعه ۱۳۶۱ نچی یلده بولوب شوندان صوڭ بلغار خلقی‌نڭ بعض صنفی صحراوی تاتارلردن قاچوب بلکه قزانغه کوچب کیاسه کیلگانلردر. (۳)

قزان اوّل مرتبه ۱۲ نچی عصر آخرنده بنا قلنغان دیگان خبرلرده بار. (۴) بر لیتوپیس‌ده قزان اسمی ۱۲۲۹ نچی، ۳۰، ۳۲ نچی یللر

۲) «Случися Андрееви итти на Болгары, иже нарычутся Казанцы».

۲) بلغارلر قایسی صو بوینده اولطرسالر ـ شونڭ اسمی بلان یورتو عادت بولغان: مثلا چیرمشان بلغارلری، قمرة بلغارلری بخرخزر بلغارلری کبی.

۳) اقساق تیمرنڭ یاؤروپاغه کیلوب مسکاوگه هجوم ایتووی ۱۳۹۵ نچی یلده بولغان.

۴) براکگاوز ـ (۲۶ نچی جلدنڭ ۹۱۰ نچی صحیفه).

برابرنده یازلغان. (١) لکن بونڭ درستلکینه‌ده بیك اشانوب بولمی، چونکه باشقه‌لرنده شول یللر برابرنده « بلغار » اسمی یازلغان.

قزان حقنده اشانچلی‌راق خبرلر روس لیتوپیس‌لرنده ١٤ نچی عصر آخرنده‌غنه کورله باشلیدر، مثلا ١٣٧٦نچی یلده روس کنازی « دیمیتری دونسکوی » نڭ عسکری ایسکی قزانغه قدر کیلوب قزان‌خلقن روسلرغه‌دان (یعنی‌خراج)تولرگه‌مجبور ایتکان ایمش. (٢)

١٣٩٨نچی یلده روس کنازی « ۋاسیلی دیمیتریۋیچ » اوزی‌نڭ برادری « یوری» نی کوب عسکر بلن قزانغه یبرگانلگی معلومدر. (٣)

١٣٩٩ نچی یلده کناز « یوری » دورت بلغار شهرن صوغشوب آلغان («الوغ بلغار، ژوکوتین، قزان، کیرمنچوك» شهرلرون). (٤) بو خبردن «قزان » نڭ اوّلده بلغار شهری بولغانلغی آڭلانادر.

VI.

قزان اوّلده بلغار مملکتی‌نڭ بر شهری یاکه بر قریه‌سی بولغان.

قزان تاریخده معلوم بولودن مقدم آنڭ اورننده شولوق اسمده بر کچراك بلغار شهری یاکه قریه‌لری بولغاندر دیب گمان ایتوله،بوڭا بر نیچه تورلی اشانچلی دلیللرده بار. بو ولایتلرده تاریخ زماننده مقدم نیندایین طائفه‌لر طورغانلغی معلوم بولماسه‌ده- یردن تابلغان آثار عتیقه‌لردن شهر وقریه‌لر توزوب تركاك اینارلك مدنیتلی طائفه‌لر بولماغانلغی آچق بلنه.

مشهور یونان مؤرخی « هیرادوت » (٥) خبرنچه بلغار وقزان دولتلری‌نڭ اورنلرنده‌میلادیه‌دن ٥٠٠یللر مقدم «ۋودین» (٦) اسمنده

١) «نیکن» لیتوپیسی.
٢) «نیکن لیتوپیسی.
٣) «ۋاسکریسینسکی، ناۋگورودسکی، صوفیسکی لیتوپیس‌لر.
٤) ۋاس...، ناۋگه...، صوف...، کوسترامسکوی، لۋوف...» لیتوپس‌لر
٥) Геродотъ.
٦) «Вудинъ«

بر طائفه بولغان ایمش. سحربازلق ایله مشهور بولغانلقدن آلارنی «هیرادوت» جبن طائفه‌لرینه اوخشاتقان. بزنك فکرمزچه «هیرادوت»نك «ۋودین» دیگانی «ۋود» (١) یعنی آر طائفه‌سی بولمق کراك، چونکه اشانچلی‌راق تاریخی خبرلردن بو ولایتلرده بلغارلر ایله برابر آروچیرمش طائفه‌لری‌گنه طورغانلغی معلومدر. (٢) لکن آلارده شهر وقریه‌لر توزوب ترکلك ایتارلك مدنیت بولماغان: جای کوللرنك اورندن اورنغه کوچوب یوروب قش فصلنده بر قازوب زیملانکالرده طورغانلر.

آر وچیرمش طائفه‌لری بیك قدیم زمانلردن بیرلی بلغارلر ایله قاتشوب مدنیت‌ده اوستون بولغان بلغار خلقی اثر ایتوب آلارنی سیاسی، مدنی ودینی جهتلردن اوزلرینه تابع ایتکانلر، شول سببلی قزان اوّلدانوك آر وچیرمش‌لر طرفندن توزولگان شهر یاقریه بولماینچه، بلغارلر ملکی بولغاندر دیب گمان ایتوله. شهرنك وصوی‌نك‌ده اسمی ترکیچه، دخی ایسکی قزان اورننده‌غی ایکیشر قاتلی اور قازوب ایله‌ندرگان قلعه اورنلری بلغار شهرلری‌نك اورنلرینه بیك اوخشاغان. اطرافنده بلغار زمانلرندن قالغان ایسکی زیارتلرده بار، شولارده خط کوفی وثلثی ایله یازلغان قبر تاشلری حاضرده بار (٣) روس لیتوپیس‌لری‌نك خبرنچه اوّلده ایسکی قزان اورننده «سابن یورطی» دیگان قریه بولغان ایمش.

دخی حاضرگی قزان اورنلرنده بلغار شهری یاکه قریه‌سی بولغانلق‌غه اشانچلی دلیل‌لردن برسی شول: قبان کولی باشنده‌غی آرخیری داچه‌سنده بلغار زمانلرندن قالغان خط کوفی وثلثی ایله

---

١) روس لیتوپیس‌لرنده یازلغانچه «вотъ» آر طائفه‌سی‌نك اوز تلنده «اودـمورد»

٢) لکن چیرمشلرده صوڭراق کیلگانلر ایمش. ممادش اویازنده آرلر حاضرده بار، قزان‌نك یاقنده آرچه قلعه‌سی هم آرچه‌قری‌ده بار.

٣) برنیچه‌سن مرحوم شهاب حضرت «مستفادالاخبار» کتابنده یازغان

یازلغان قبر تاشلری بار، شولارنڭ برسی (اسقف خانه اچنك) هجرتدن آلتی یوز آلتمشنچی یلده (میلادیه‌دن ۱۲۶۳ده) وفات بولغان احمد اسملی آدمنڭ قبر اوستینه قویلغان. دخی شهر موزه خانه‌سنده بر نیچه یازولی تاشلر بار، برسی بیش بالطاده « سؤیشنیکف » زاؤتی یاننده یر آستندن تابلغان، یازولری‌نڭ روشین قاراغانده آلارده بلغار زمانلرندن قالغان بولورغه کراك . البته اوّلده خلق تورماغان وقریه‌ده بولماغان اورنغه شهر بنا قلنمای ، عادتده خلق کوبایه-کوبایه قریه‌لر شهرگا ایلانه ، ایسکی وباگا قزان اورنلرنده‌ده شول روشلی اوّلدانوك بلغار قریه‌لری بولوب هر ایکسی‌ده صوڭندن شهرگا ایلانگانلر بولسه کراك . هر ایکسی‌نڭده اورنلرنده اوّلدانوك بلغار مدنیتی تارالغانلق بیك آچق بلنه ، لکن بلغار دولتی ترقی ایتکان‌زمانلرده قزان زور ایماغان هم اول ممکن‌ده بولماغان ، چونکه ؤولگا وکاما صولری‌نڭ بوینده بلغارلر-نڭ زور — زور شهرلری بولوب خلق تلنده بیکراك آلارنڭ اسملری مشهور بولغان . قریه‌لر شهرگا ایلانب شهرلرنڭ زور ایوینه برنچی سبب خلقی‌نڭ کسبی وسوداسی بولا ، بلغارلرنڭ سودامرکزی الوغ بلغار شهری بولغان . اول طوزغاندن صوڭغنه سودالری قزانغه کوچوب قزان زورایا باشلاغان هم اسمی‌ده شول زمانلرده‌غنه معلوم بولا باشلاغان .

VII.

ایسکی قزان‌نڭ قورلوی حقنده‌غی خبرلر.

خلق‌نڭ سویلاونچه وبعض تاریخی رساله‌لرده کورلگان خبرلر بوینچه - قزان اوّلده حاضرگی اورنندن ٤٥چاقرم برده شولوق قزان صوی بوینده بولغان ایمش . حاضرده الوغ سبر یولندن ایکی چاقرم قدر چیندهراك قزان صوی‌نڭ اوڭ جانبنده وبیوك یار اوستنده اور قازوب ایلاندرگان برشهر اورنی بار، شونی مسلمانلر „ ایسکی قزان “

دیب یورته‌لر (۱)، بو اورن اوّلده شهر بولورغه بیك موافق: قزان صوی‌نڭ یانندوق بیوك یار اوستنده، ایکی یاغندن زور چوقرلر بلان ایلانگان، دورتنچی یاغندن بر چاقرم اوزونلغنده ایکی قاتلی اور قازوب ایلاندرولگان (۲). قلعه‌نڭ اچنده کوب تاش واتق‌لری هم قزان یلغه‌سینه توشه تورغان تاش باسقچ‌نڭ قالدغی‌ده بار دیلر. یا- ننده ایسکی زیارتلر هم شولارده خط کوفی وثلثی ایله یازلغان قبر تاشلری‌ده بار، اطرافنده مسلمان قریه‌لری‌ده کوب.

قزان‌نڭ اوّلده بنا قلنوی حقنده خلق تلنده وایسکی‌راك تاریخی رساله‌لرده تورلی خبرلر بار، لکن بعض‌لری اختلافی حکایه‌لردن گنه عبارت بولغانلقدن بیك اشانچلی توگل، مثلا قزانده (صفا گری خان زمانلرنده) یکرمی یل قدر طوتقونده طورغان بر نامعلوم روس اسیری قزان‌نڭ تاریخنی یازوب قالدرغان. (۳) آنڭ خبرنچه قزاننی اول مرتبه باتوخان اوغلی‌ساین (سارتاق) بنا قلغان. ایسکی قلعه‌سی‌ده اوّلده „ساین یورطی“ دیب یورتلگان ایمش، «تاتار مؤرخلری «باتو» خاننی‌ده «ساین» دیب یورته‌لر» دیگان.

دخی‌اقصاق‌تیمور بلغارنی‌طوز درغاندن‌صوڭ‌شول‌محاربه‌ده‌هلاك‌بو- لغان بلغار امیری عبدالله‌خان‌نڭ ایکی‌اوغلی قالوب شولارنی هلاکت‌دن قوتاغان‌بلغار معتبرانلری‌کاما یلغه‌سی‌نڭ اوڭ جانبنه کوچوب ایسکی قزانغه آلوب کیلگانلر ایمش، آنده‌قلغه قوروب شول وقتدن قزان دولتی باشلانغان دیلر.

ایسکی قزان توزولب بلغار بیك‌لری‌نڭ قای زمانده کوچوب کیلگانلك‌لری تعیین‌معلوم‌توگل. بر-ایکی تورلی تاریخی رساله‌لرنڭ

---

۱) روسلر «Старая Казань» دیلر.
۲) ؤال‌نڭ بیوکلگی حاضرده ایکی سازین قدر.
۳) «Исторія Казани» неизвѣстнаго сочинителя.

خبرنچه ۱۴ انچی عصر اوّلنه بولغان ایمش (۱) لکن بونك درسنلگی‌ده بر آز شبه‌لی. بزنك فکرمزچه ایسکی قزان اوّلده کچکنه‌گنه بر شهر بولوب یاڤروپاغه تاتارلر کیلگاندن صوك زورایا باشلاغان بولسه کراك، ۱۲۳٦ نچی یلده آزیه صحرالرندن کوچوب چقغان تاتارلر بلغار دولتینه کوب خرابلق کیترگانلر، شول یل‌نك کوز فصلنده الوغ بلغار شهرن‌ده یاندرغانلر ایمش. شوندان صوك بلغار خلقی ڤولگا وکاما صولری‌نك اوك جانبلرینه کوچه باشلاغانلر.

ایسکی قزان اورننده اوّلده شهر یاکه قریه بولوب خلق تورغانلغی حقنده تاریخی رساله‌لرده بر خبرده یازلماغان، اما یردن تابلغان آثار عتیقه‌لردن اوّلدانوك شهر یاکه قریه بولغانلغی آچق بلنه. بایلق وزورلق جهتلرندن شهرتلی بولماغانلقدن یاکه دشمان هجومندن خوفسز اورن بولغانلقدن‌می ـ شهرنك احاطه‌سی (یعنی کرپست) بولماغاندر، بلکه آنی بلغار دولتی کوچکاندن صوكغنه بنا قیلو ضرور بولغاندر، اول زمان‌نك قلعه‌سی اورفازوب ڤال اویودن عبارت بولغان. بریا ایکی اورنه قاپقا اورنلری قالدرلغان. زورراق شهرلرنك احاطه‌سی ایکیشر قاتلی بولغان. ایسکی قزان‌نك اورننده‌ده شول روشلی ایکی قاتلی اورفازوب ایکی یرده قاپقا اورنی قالدرلغان. اول قزان بلغار دولتی‌نك قوتلی زمانلرنده بولغانغه کوره آرتوق زورابوب شهرت تابا آلماغان. بعض تاریخی رساله‌لرنك خبرنچه ـ ایسکی قزانده ۱۰٤ یل طورغاندن صوك یاڭا قزانغه کوچوب کیلگانلر ایمش. (۲) خانلری بله‌ن برگا خلقی‌ده بتونلای کوچکانمی، کوچماگانمی ـ تعیین معلوم توگل خلق‌نك بعض‌سی کوچوب بعض صنفی قالغان بولورغه کراك (۳) چونکه

۱) «داستان نسل چڭزخان هم اقصاق تیمر» ۲) «تواریخ بلغاریه» (۱۸۸۳ سنه قزانده باصلغان)

۲) داستان نسل چڭزخان هم اقساق تیمر (۴۳ نچی صحیفه). «تواریخ بلغاریه» (۵٦ نچی ص.)

۳) روسیه حکومتی مسکاودن پیتربورغه کوچکاندن صوڭده مسکاو همان شهر بولوب قالغان کبی

ایسکی قزان اورنلرنده قالغان قبر تاشلری‌نڭ یاڭا قزانده حکومت باشلانغاندن یوزیل صوڭراق قویلغانلری‌ده بار، مثلا ۱٤۹٤نچی ۱۵۳۳ نچی یللرده شولایوق الوغ بلغار شهری‌نڭده خلقی بتونلای کوچوب بتماگان. دشمان عسکری تالاب کیتکاندن صوڭ چوقر واورمان آرالرنده قاچوب قالغان خلق صوڭندن ینه شول شهر اورنلرینه جیولغان بولسه کراك. روس لیتوپیس‌اری‌نڭ خبرنچه ایسکی قزاننی ۱۳۹۹نچی یلده مسکاو کنازی «ۋاسیلی دیمیتریف» عسکری طوزدرغانلغی معلومدر. (۱) تاریخ کتابلرنده ایسکی قزان حقنده شوندن باشقه خبر ایشتولگان‌یوق.

VIII

یاڭا قزان‌نڭ قورلووی.

حاضرگی قزان تاریخ کتابلرنده هم خلق تلنده‌ده «یاڭا قزان» دیب یورتوله، بردن تابلغان آثار عتیقه‌لردن قزان‌نڭ حاضرگی اورنلرنده شهر بولودن مقدم بلغارلر طورغانلغی معلومدر، مثلا ۱۳ نچی، ۱٤ نچی عصرلردن قالغان قبر تاشلری بار، آلارنڭ یازوی بلغار زیارتلرنده‌گی خط کوفی وثلثی ایله یازلغان کبی، بلغارلر ایله برابر آر طائفه‌سی‌ده طورغان بولسه کراك، «آرچه قری، آرچه قلعه‌سی» دیگان اسملر آلارغه نسبت ایتوله. (۲) بلغار بیك‌لری‌نڭ ایسکی قزاندن یاڭا قزانغه قای زمانده کوچوب کیلگانلکری تعیین معلوم توگل، تورلی طائفه‌لر ایله قاتشوب ... اقلو اوچون ایسکی قزان اورنی‌اوڭغایسز بولغانلقدن ایدل بوی... کوچوب اولطرو ضرورر

۱) «شوندن صوڭ قرق یلغه‌چه قزانلی‌لرنڭ تاوشی ـ خبری ایشتولمادی» دیب یازلغان. هم شول واقعه‌دن قرق یل صوڭ (یعنی ۱٤۳۸ نچی یلده) سرای‌دن الوغ محمد خان کیلوب یاڭا قزانده خان بولوب اولترغانلغی معلومدر.

۲) قزان‌نی اوّلده تاتارلر بنا قیلغان دیگان خبرلر بزنڭ فکرمزچه بیك درست‌که اوخشامیدر، چونکه صحراوی طائفه‌لر مدنیت یولنده هیچ نرسه قورماغانلر، بلکه غیرلر قورغاننی‌ده طوزدرغانلر.

بولغان دیلر، (١) ایسکی قزاندن کوچکان خلق اوّلده «جلان تاوی» دیگان اورنغه کیلوب اولطرغان دیلر، بونك حقنده بر نیچه تورلی حکایه‌لرده بار، لکن بیك اشانچلی‌لر توگل. اول اورنده شهر بنا قیلودن مقدم ایسکی قزان اهالی‌سندن براونك قورت باقچه‌سی بولغان ایمش. (٢) قزاننی روسلر آلغان وقتده حاضرگی «ڤوبرخنسی فیدرفسکی» اوراملر تیره‌سنده (قزان یلغه‌سی‌نك یارنده) «ایسکی قلعه» دیگان اورن بولغان، آنده اوّلده کملر طورغانلغی معلوم توگل — بلغار قریه‌سی بولغانمی، یا که ایسکی قزاندن کوچکان خلق اوّلده شول اورنغه کیلوب اولطرغانمی. (١)

١) بو خبرنك تاریخی رساله‌لرگه قایدن کرگانلگی معلوم بولماسه‌ده درستلگن انکار ایتوب بولمایدور.

٢) ایسکی قزاندن یاکه قزانغه کوچو حقنده خلق تلنده بوروشلی حکایه‌لر بار: بر یوکلی خاتون قزان یلغه‌سی‌نك بیوك یارندن صو کوتارب منگانده اوز آلدینه خاننی آچولانب بارغان ایمش (احمق بولماسه بو اورنده شهر بنا قیلماس ایدی دیب)، شونی خانغه ایشتدروبمی، یاکه خان اوز قلاغی بلان ایشتوبمی خاتوننی چاقرتوب نی اوچون آچولانغانون صوراغان ایمش. «بز یوکلی خاتونلر بو قدر بیوك تاو باشینه صو کوتاروب منگانده بیك جفالانامز، آچولانوومنك سببی شول» دیگاچ خان شول خاتوندن صوراغان ایمش: «قای اورنده شهر بنا قلورغه موافق بولورایدی» دیب خاتون «جلان تاوی» دیگان اورننی کورساتوب بیك ماقتاغان ایمش «آنده مینم آتامنك قورت باقچه‌سی بار» دیب شوندان صوڭ اول اورننی قاراب آنده شهر بنا قلونی موافق کورلگان دیلر. اول اورنده اوّلده جلانلر کوب بولوب آلارنی‌ده شول خاتوننك حیله‌سی ایله اوتروب بترگانلر ایمش. بو حکایه‌نی دخی تورلیچه اوز گارتوبرلده سویلیلر، بوروشلی حکایه‌لر باشقه شهرلر حقنده‌ده بولا، عقلغه موافق بولماغانلقدن اوبسی اشانچلی توگل، اوقوماغان خلق آراسنده شول حکایه‌لر درست سانالوب تاریخ اورنینه یورتوله‌لر.

١) لیتوپیس‌لرده اول اورننی (Старое гуродщие) دیب یازلغان. روس خلقینك طرویتسه وقتنده آرچاقرنده «گارادیشچی» اسمنده چیون بولا، بو اوّلده تاتار جیونی شول ایسکی قلعه اورنده بولسه کراك.

حاضرگی کرپست اورنلرون مخصوص اوبوب، یعنی چیندن قم وطوپراق تاشوب یاساغانلر بولسه کراك، چونکه کرپست اچنده‌گی بر بنانی قورغان وقتده یر آستندن ۸ سازین قدر تیرانلکده تاشدن یاسالغان طوب یدره‌لری تابلغانلقی معلومدر.

دخی کرپست استینالرینڭ آستنده‌غی جیری قاتلاو ـ قاتلاو زور وکیك تاشلردن اویولگان، بولرنی چیندن کیتروب تزوب صالنغان بولورغه کراك دیلر، بو اورنده قلغه یعنی کرپست بنا قلو حقنده‌ده برنیچه تورلی قزقلی خبرلر بار، لکن درستلکینه بیك اشانوب بولمی. (۲) اوّلده کرپست بلغارلرنقی کبی ایمن آغاچندن بورالاب یاسالغان بولغان، اچینه تاش، قم طوپراق طوطرلغان. قزاننی روسلر آلغان وقتده اول کرپستنڭ بعض اورنلری وانلغالاغان، آنی ایڤان گروزنی توزاتدرورگه امر ایتکان. دورت یلدن صوڭ (یعنی ۱۵۵۶ نچی یلده) حاضرگی کرپستنی تاشدن بنا قلا باشلاغانلر. یاڭا قزان ایدلگا یاقن اورنده قورولغانلقدن تورلی طائفه‌لر بلان قاتشوبسودا قلو اوچون بیك اوڭای بولغان. ایدل بوینچه یوغاری تابا کیتوب «اوقا، صورا» یلغه‌لرینه کرو، توبان تابا کاسپیه دیگزینه قدرهم کاما، ڤیاتکا یلغه‌لرینه‌ده کرو ممکن بولغان. ایکنچی جهتدن ـ دشمان هجومندن صاقلانو اوچون‌ده طنچ بولغان: قلغه‌سی بیوك تاو اوستنده یاسالوب اوچ یاغندن صوهم باتقاق سازلر بلان ایلانگان.

قزان اوّلده، باشقه بلغار شهرلری کبی، آرتوق زور بولماغان، مخصوص امیرلری بولسه‌ده آلارده حاضرگی قرغز سلطانلری مثالنده.

۲) مثلا کرپست بنا قلغان وقتده اوّل کم کیلوب کورنسه ـ شونی طوتوب یر آستینه (نیگز آستینه) صالوب قالدرورغه امر بولغان ایمش، لکن اوّل خاننڭ اوز اوغلی کیلوب کورنگانلکدن آنڭ اورنینه، خانغه بلدرمایئچه، برائت طوتوب صالوب قالدرغانلر ایمش. خان شونی بلوب صوڭندن بیك قایغرغان هم ایتکان ایمش: «قزان قایچان بولسه‌ده بر وقت اتلرگا قالور» دیو.

غنه بولوب اوزلرندن زور اش قلا آلماغانلر بولسه کراك، چونکه ۱۳نچی عصر اورتالارنده بلغار شهرلری اورالدن دونای صوینه قدر صوزلغان قپچاق مملکتی‌نڭ ملکینه کروب قالغانلر. بلغار وسرای شهرلری طوزغاندن صوڭغنه قزان‌نڭ شهرتی تارالا باشلاغان. بلغار نڭ سوداسی، آلتون آردانڭ حکومتی قزانغه کوچکان.

.XI

قزان پای تخت شهری وقزان خانلغی.

بلغار وسرای دولتلری تمام ضعیف‌لانوب شهرلری‌ده کچرابگاندن صوڭ شرق یاؤروپادا قزان هر جهتدن برنچی مسلمان شهری‌بولوب قالغان. اوّلگی بلغار بیك‌لری اورنینه سرای‌دن سرولگان تاتار خانلری کیلوب اولطرا باشلاغاچ تاتارلرنڭ‌ده پای تخت شهری شول بولوب بلغار دولتی‌نڭ اورتاسنده قوّتلی قزان مملکتی باشلانغان. هم اول ۱۵۰ یل‌لرغه قدر شرق طرفندن روسلرنڭ یول‌لردن بووب‌طورغان روسلرغه اوّلدانوك دشمان بولوب کیلگان قزان خلقی مسکاوچیکلرینه باروب آلارنڭ شهر وقریه‌لرینه هجوم اینه باشلاغان. اوّلده بلغار وتاتار تبعه‌سنده بولغان چواش، چیرمش، آر وباشقرد طائفه‌لری اختیاراً قزانغه تابع بولغانلر.

مسکاو کنازی IIIنچی «ایڤان»نڭ دوستی قرم حکمداری «میڭلی گرای» خان یا‌ڭا سرای‌نی طوزدرغاندن صوڭ آلتون آردا تاتارلری ایکی‌گا بولنوب بعض‌لری قزانغه قوشلغان، بعض‌لری استرا خان‌ده مخصوص خان قویوب آنده هم بر تاتار مملکتی توزوگانلر، لکن استراخان قزان کبی ارتوق قوّت وشهرت تابا آلماغان.

.X

قزان مملکتی‌نڭ چیکلری.

قزان مملکتی‌نڭ چیکلری‌ده، بلغارلرنقی کبی، تعیین معلوم‌توگل، اول زمانلرده مملکت چیکلری بیلگی‌لاو عادت بولماغان ایمش، یعنی بو زمانده‌غی کبی یازولی میڅاوی باغانالر اوطرتلماغان بر (هوا

ﻪ‌ذالنده) هیچ کم‌نڭ ملکنده سانالماینچه فقط شهرلرگنه ملکلانمش‌بولسه کراك. بلغار مملکتی‌نڭ اورنلرنده نوزولوب خلقی‌ده شولوق‌طائفه‌لر بولغانلقدن اوّلده بلغار ملکنده‌گی شهرلر بارده قزان ملکینه کرگانلردر دیب گمان ایتوله. روس لینوپیس‌لری‌نڭ خبرنچه روسیه‌ده IIIنچی «ایوان» (قزانده «ابراهیم» خان) زماننده قزانلی‌لر «ۋیاتکا» ولایتن قزانغه تابع ایتکانلر،

دخی ۱۵۲۳نچی یلده روس کنازی «IV نچی ۋاسیلی» قزان مملکتی‌نڭ یرنده صوری یلغه‌سی‌نڭ ایدل‌گا قوشلغان اورنلرنده «واسیل صورسکی» قلغه‌سون بنا قلغانلغی معلومدر. لینوپیس‌لرنڭ خبرندن قزان مملکتی‌نڭ چیکلرنی شمال طرفندن «ۋیاتکا، پیرم، نیژگورود» ولایتلرینه قدر، جنوب طرفندن شیبان وقرغز برلرینه قدر، شرق طرفندن باشقرد صخرالری (قزان ملکنده)، دۋرتنچی طرفدن «ریزان سوزدال ولایتلرینه قدر بولغانلغی معلومدر اوّلده بلغار تبعه‌سنده بولغان چواش، چیرمش، آر، موردۋا باشقردطائفه‌لری قزانغه تابع بولغانلقدن آلارنڭ بارچه یرلری‌ده قزان ملکنده سانالغان.

قزان خلقی‌نڭ کسبی، مدنیتی و معرفتی

قزان خلقی‌نڭ‌ده کسبی بلغارلرنقی کبی.شهرلرده سودا وصناعت قریه‌لرده زراعت (یعنی ایگن ایگو)، یورط حیوانلری آسراو، بال قورتی تربیه قلو بولغان. بلغارنڭ سوداسی قزانغه کوچکانلکدن سودا مال‌لری شولوق زادلر بولوب حتی معامله‌لری‌ده شولوق طائفه‌لر بلان بولغان. اورتا آزیه‌بلان بلغارلرباشلاغان سودانی قزان‌مسلمانلری بو کونگا قدر دوام ایتدره‌لر، الوغ بلغار شهرنده طورغان «ارمن، گروزین» سوداگیرلری بلغارلر ایله برابر قزانغه کوچوب قزان خلقی ایله‌ده شول روشدوك معامله قلغانلر بولسه کراك. بلغار خرابه لرنده ارمنچه یازلغان قبر تاشلری حاضرده بار، ایمپراطور «پیطر ۋیلیکی» کیلوب قاراغان زمانلرده آلارنڭ حسابی کوبراك بولغان،

شول یازولرنڭ برنیچه‌سون پیطرروسچه‌غه‌ده ترجمه‌قلدروب آلغان. حاضرده شهر موزه خانه‌سنده قزان‌نڭ تورلی اورنلرنده‌تابلغان ارمنچه گروزینچه‌یازلغان‌قبر تاشلری‌بار، قزانده «ارمنسکی، گروزینسکی» اسملرنده اوراملرده بار، شولارده‌اوّلده «ارمن، گروزین» طائفه‌لری طورغان ایمش. بولارنڭ اوزلرینه مخصوص زیارتلری‌ده بولغان. (١) قزان خلقی روسلر پلان‌ده شول روشدوك، یعنی بلغار زمانلرنده‌غی کبی سودا قلغان.

حاضرگی آرچه‌فرنده یلده برمرتبه (ایبون‌ده) زور یارماركا بولا ایکان. اول اوّلده بلغارده بولغان ایمش. حاضرده الوغ بلغار شهری‌نڭ خرابه‌لری یاننده " آغا بازار " اسمنده بر اورن بار شونی حاضرگی مکارجه یارمونکاسی مثالنده زور یارمونکا بولغان دیلر. بلغار یارمونکاسی قزانغه کوچکاندن صوڭ قزان آزیه بلان یاوٗروپا آراسنده دائما وسطه بولوب طورغان. قزان خلقی بلغارلر کبی سودا گرلقده شرق یاوٗروپاده برنچی‌طائفه بولغانلقدن یاوٗروپا آزیه، حتی آفریقه قطعه‌لرنده‌ده بلغار اورنینه قزان اسمی مشهور بولوب قالغان، اصلی بلغار سانالغان قزان خلقی مدنیت ومعرفت جهتلرندن بو ولایتلره‌گی

١) ارمنسکی اورامنڭ یاقننده اوچونچی گور اتاوی رتنده ارمن زیارتی بولغان ایمش. پرافیسسور «ۋیصوتسکی» اوزی‌نڭ بر یاقن کشی سینه بارغاننده آنڭ ایشلك آلدنده خدمتكارلری پچقی‌بلان زور یازولی تاش کیسوب طورغاننی کورگان. ارمنچه یازلغان قبر تاشی ایکانون بلگاچ خدمتچی‌لرنی اول تاشنی کیسودن طوقتاتقان، آلار ایتکانلر. "بز بو روشلی تاشلرنی بیك کوب کیسدوك ایندی» دیو اول تاشلر شول کشی نڭ باقچه‌سنده بولغانلر، چونکه باقچه اورننده اوّلده ارمن زیارتی بولغان ایمش. "ۋیصوتسکی» نڭ سویلاونچه ارمنلرده شوندایِن حکایه‌لر بار ایکان: قزان آلنغان وقتده آنده‌غی ارمنلر روسلرغه یول کورساتوبمی نچوکدر بولشقانلر ایمش. صوڭندن قزاننی آلوب بترگاندن صوڭ بو ارمنلر بزگاده خیانت ایتارلر دیب آلارنی اولتروب بترورگا امر بولغان ایمش. کوبسی اولترلگان، بعضلری قاچوب قوتلغان دیلر شولارنڭ نسلندن استرخانده حاضرده «قزانسکی» فامیلیه‌لی ارمنلر بار ایمش.

ترکی وفین طائفه‌لری‌نڭ بارچه‌سندن‌ده اوستون سانالا. حاضرده آر چیرمش، چواش طائفه‌لری‌نڭ تل‌لرنده مدنیت ومعرفت‌کا تعلقلی بیك کوب سوزلری قزان ترکیسنچه‌در، اوزلرنده اوّلده‌مدنیت ضعیف بولغانلقدن تل‌لرنده اسملرده بولماغان، شولای‌وق معرفت جهتندن‌ده آلارغه قزان خلقی‌نڭ اثری‌بولغانلق آچق بلنه. قزان‌خلقی‌ایله مشتراك بولغان کوب عادت وجولالری‌ده بار.

XII.

قزان خلقی‌نڭ کورشی‌لری وتوابع‌لری هم آلار ایله معامله‌سی

I.

قزانغه کورشی بولغان طائفه‌لردن بریسی روسلردر. آلار ایله قزان مسلمان‌لری (بلغار زمانلرندن بیرلی) طانو وقنده سودا قلوب کوبراك وقنده صوغشوب طورغانلر، ایبون آخرنه قزان یارمونکاسینه هرطرفدن سوداگرلر جیولوب شونده روس کوپیص‌لری‌ده کوب کیله‌لر ایکان، لکن روسلر ایله قزانلی‌لرنڭ سیاسی دشمانلغی قوّتلی بولغانلقدن ۱۵۰۵نچی، ۱۵۲۱، ۲۳نچی یل‌لرده قزانده روس کوپیص لرون تالاب حتی اوترگالاب‌ده بترگانلر ایمش. روس تاریخلرنده بونڭ سببن روسیه‌غه غایت دشمان بولغان «محمد امین، صفاگری» خانلرنڭ امری بلان بولدی دیب یازلغان. (۱) شوندن صوڭ کناز III نچی «ۋاسیلی»نڭ ۱۵۲٤نچی یلده بیرولگان فرمانی ایله روس کوپیص‌لرینه قزان یارمونکاسینه کیلونی منع ایتولوب آزیه خلقی ایله

۱) روس لیتوپیس‌لری‌نڭ خبرنچه ۱۳۸۲نچی یلده بلغار شهرنده سودا قلوچی روس کوپیص‌لرون‌ده طوقتامش‌خان اوزی‌نڭ تاتارلرون یبروب تالاتقانلغی معلومدر.

چیت مملکتلردن کیلگان سوداگرلرگه بوروشلی ظلم وجفا ایتو تاتار خانلری‌نڭ وحشی‌لکندن کیلگان بولورغه کراك، چونکه بلغار وقزان اهالیسی اوزلری‌ده طبیعی سوداگر خلق بولغانلقدن چیت یورطلردن کیلگان سوداگرلرگه بوروشلی ظلم وجفا تیکورماسلر ایدی دیب کوڭل‌گه کیله، چونکه بوخلق تالاو، اوترو کبی وحشتلرگه برده مائل توگل.

سودا قلو اوچون ایدل‌نڭ صول جانبنده حاضرگی «ماکاریف» قلعه‌سی اورنینه جیلورغه امر بولغان، شوندن مکارجه یارمونکاسی باشلانغان.(۱)

قزانغه کورشی بولغان طائفه‌لردن برسی دخی ۱۳نچی عصرده آزیه صحرالرندن کوچوب کیلگان تاتار طائفه‌سی‌در، بلغار مملکتی بارچه رعیه‌لری برله تاتار خانلری‌نڭ ملکینه کروب ۲۰۰ یل‌لرغه‌چه ظلم وجبر آستنده قالغان. تاتارلر اوز آرا نزاعلاشوب اورالدن دونای صوینه قدر صوزلغان قپچاق دولتی ضعیفلانگاندن صوڭ تاتار کنازلری نورلی یاققه تارالوب هرقایوسی اوزلرینه مخصوص مملکت توزوب اولطرا باشلاغانلر، بتون یاوروپانی تترانکان آلتون اوردا کنازلری‌نڭ اوز آرا نزاعلاشوی سببلی، اوچ مستقل مملکتکا بولنگان.

۱) آلتون آوردا (۲)

۱۳ نچی عصرده آزیه صحرالرندن یاوروپاغه کوچوب کیلگان تاتارلر بتون شرق یاوروپانی تالاب خلقن‌ده اوزلرینه تابع اینکاندن صوڭ «آلتون آوزدا» اسمنده بر زور مملکت توزوب ایدل تارماغی «آقتوبا» کنازنده یاکا سراینی پای تخت شهری یاساغانلر. بو مملکت اوّلده بیك قوتلی بولوب صوڭندن کنازلری‌نڭ اوز آرا نزاعلاشو وبر برسون اولترشولری سببلی تمام ضعیفلانوب بر نیچه واق مملکتلرگه بولونگان. اول مملکتلر آراسنده‌ده دشمانلق همان بتماینچه خانلری بر برسینه عسکر بلان هجوم اینشوب طورغانلقدن

---

۱) آنی ۱۸۱۷ نچی یلده «نیژنی ناوگورود» غه کوچرلگان.

۲) «اوردا» دیب ایسکی تاتار تلنده صوغشقه بارو اوچون یاکه باشقه بر سبب بلان جیولغان جماعت گه ایتوله(روسچه «لاگیر» دیلر). اویغور وقرغز تل‌لرنده «اوردا» دیب خان طورا طورغان اورنغه یعنی خان‌نڭ صحراده قوروب قویغان کیزایوینه ایتوله.
چنگزخان‌نڭ یورطی(کیزایوی)قتای پادشاهسی بولاك ایتوب بیرگان آلتونلی اشطوف بلان قاپلانغانلقدن «آلتون اوردا» دیب آتالغان ایمش. شوندن صوڭ چنگزخان اولادندن بولغان تاتار خانلری‌نڭ یورطلرون بارچه‌سونده «آلتون اوردا» اسمنده یورتوله باشلاغان.

ایکی عصر یارم طورغان آلتون آوردانی ۱۵ نچی عصر آخرنده قریم خانی «منکلی گری» مسکاو عسکری‌نك یاردمی بلان تمام طوزدرغان شوندان صوڭ آلتون آوردا تاتارلری‌نك بعض‌لری قزانغه تابع بولوب، بعض‌لری مسکاو ملکینه کروب قالغانلر، استرخان طرفنده‌غی نوغانلر استرخانده خان قویوب اوزلرینه مخصوص بر مملکت توزوگانلر. آلتون اوردا طوزغاندن صوڭ مسکاو کنازی «III نچی ایوان» قزاننی‌ده اوزینه تابع ایتکان. یاکا قزانده حکومت طوتقان خانلرنك کوبسی آلتون اوردادن چققان آدملر بولغان. شولار بلان کوب تاتار کنازلری کیلوب قزانده‌ده اوز آرا نزاعلاشوب هر دائم فتنه چغاروب طورغانلر. شول اختلاف ونزاعلر سببلی قزان خانلغی‌ده تمام ضعیفلانوب آخرنده مسکاو ملکینه کروب قالغان.

۲) قریم اورداسی

آلتون اوردا تاتارلری‌نك بر نوعسی قارا دیکز بویلارنه کوچوب یوروب حاضرگی قریم ولایتلرینه تارالغان بولغان. آنه خزرلرنك قالدغی «قارایم»لرنی‌ده اوزلرینه تابع ایتوب ۱۵ نچی عصر اورتالرنده طوقتامش خان نسلندن «حاجی گری» اسملی آدم‌نی قریم‌ده خان ایتوب قویغانلر، شوندن قریم خانلغی باشلانغان. ۳۰۰ یل اچنده بارسی ۲۲ خانلری بولوب آخرغی‌سی شاهنگری خان‌نك وفاتندن صوڭ ۱۷۸۳ نچی یلده قریم‌نی روسیه‌غه قوشلغان. قریم خانلری بلان سرای خانلری آراسنده زور اختلافلق بولوب شونك بلان هر وقت دشمانلری فائده‌لانوب طورغانلر. قریم خانی منکلی گرنك اوغلی محمد گری بر زمان استرخان‌نی‌ده آلوب اوزی‌نك برادری «صاحب گری»نی قزانده خان ایتوب قویغان، آنك وسطه‌سی بلان قزاننی‌ده اوز قول‌لرینه آلورغه طرشقانلر. شول سببلی آتاسی‌نك دوستی بولغان مسکاو کنازی بلان دشمانلاشوب روسلر بلان بر نیچه مرتبه صوغشقانلر. قریم خانلری قزان بلان مسکاو آراسینه هر دایم دشمانلق صالوب طورغانلر، قزانك مخصوص

X

قریم‌پارتیه‌سی بولوب شولار قریم‌خانلری‌بلان خبرلاشوب‌طورغانلر. صاحب گری‌خاندن‌صوڭ قزانغه قریم‌دن ینه بر خان کیترو‌ب قویلغان (صفا گری بن محمد گری)، قزانده قریم تاتارلرندن بارسی اوچ‌خان بولغانلغی معلومدر (صاحب گری، صفا گری، اونامش گری).

۴) نوغای اورداسی.

قزان خلقی‌نڭ کورشی‌لرندن برسی حاضرگی‌سامار، استرخان گوبیرنالری ایله جایق آراسنده کوچوب یورگان‌نوغای خلقی‌بولغان. بو ترکی‌طائفه‌سی، ۱۳ نچی عصرده آزبه صحرالرندن‌کوچوب‌کیلگان تاتارلرنڭ بر بولگی، چنگزخان اوغلی جوجی خان‌اولادندن مشهور عسکرباشلغی «نوغای» اسمی‌بلان‌آتالغان (۱) آلتون آوردا طوزغاندن صوڭ استرخان ولایتنده‌گی نوغایلر استرخان‌ده اوزلرینه مخصوص خان قویوب ۱۵ نچی عصر آخرنده استرخان مملکتی باشلانغان. قریم خانلری‌نڭ ظلمندن صاقلانو اوچون استرخان خانی «قاسیم» ۱۵۳۳ نچی یلده‌روس‌کنازی «ۋاسیلی» بلان دوستلاشمق بولوب‌مسکاوگه ایلچی‌لر یبرگان، شوندن‌صوڭ آنی چیرگاسلر اوترگانلر. قاسم اورنینه بولغان خانلری ترکلر بلان قریم‌غه تابع بولغانلر، ۱۵۵۴ نچی یلده مسکاو کنازی IV نچی ایۋان استرخانغه عسکر یبروب «دربیش» اسملی بر تاتار مرزاسون خان اینوب قویغان. ۱۵۵۶ نچی یلده دربیش آزف قلغه‌سینه قاچوب شوندن صوڭ روسلر ۶۰–۷۰ یل‌قدر اوز آلدینه‌بر اسلام حکومتی بولوب طورغان استرخانی صوغشماینچه‌غنه آلغانلر. نوغایلرنڭ قزان خلقی ایله هر وقت تاتولق اوزره معامله قلغانلری آڭلانا. قزاندن‌نوغای صحرالرینه تابابوری تورغان مشهور «نوغای یولی» بولغان. (۲) شهرنڭ آرچه قری طرفینه چغوب کیته تورغان

---

۱) «نوغای» نڭ اسمی اوّل مرتبه تاتار عسکری‌نڭ باشلغی بولوب ۱۲۵۸ نچی یلده ایشتوله باشلاعان.

۲) روسچه صوڭ زمانلرغه قدر «Ногайская дорога» دیب یورتولگان.

«نوغای قابقاسی»ده بولغان. قزانده نوغای طائفه‌سندن ایکی خان بولغانلغی معلومدر. (مامق، یادکار)، لکن ایکسی‌ده برار گنه یل طوروب قالغانلر. نوغای امیری «تیمر» نك قزی «نور سلطان» قزانده بربر آرتلی ایکی خانغه خاتون بولغان (ایکی برادر (خلیل، ابراهیم). نوغای کنازلرندن مشهور «یوسف مرزا» قزی "سیونبیکه" قزانده بر بر آرتلی اوچ خانغه خاتون بولغان (جان علی، صفا گری، شاه علی). قزان‌نك آخرغی خانی—اون طوقز یاشلك نوغای کنازی "یادکار" روسلر بلان تمام آقتق چككگا قدر صوغشوب آخرنده‌اوزی‌ده‌اسیر بولغان. نوغای طائفه‌سی‌قزاننی آلغاندن صوك‌ده‌اوزاق زمانلرغه‌قدر روسلرنی‌بیمازا قلغان، نوغایلردن‌صاقلانو اوچون ۱۵۵۷ نچی‌یلده لایش قلغه‌سون‌قوروب آنی‌صاقلار اوچون‌آغاچ استینالر ومناره‌لر بنا قلوب شونك‌ملطق‌لی‌عسکرده‌قویلغان. دخی‌حاضرگی‌سنبر، سامار گوبیرنالرندن اورالغه تابامخصوص چوقرلر قازلوب‌شونك‌ساقچی‌عسکرلر قویلغان (١) هم‌شول‌طرفلرغه‌روس، موردۋامهاجرلرون‌کوچروب‌اولطرتاباشلاغانلر.

قاسم و تومن تاتارلری (میشرلر)

آلتون اوردادن قزانغه کیلوب اوّل مرتبه خان بولغان « الوغ محمد » نك ایکی اوغلی «قاسیم، یعقوب» سرای‌ده زور فتنه کوتارلوب کنازلری آراسنده اولترشلر بولا باشلاغاج چیرکاس یرینه قاچوب کیتکانلر. گالیچ کنازی « دیمیتری شیماکـو » بلەن مسکاو کنازی «ۋاسیلی» آراسنده الوغ کنازلك حقنده کوب نزاع وصوغشلار بولغانك بوتاتار کنازلری هروقت « ۋاسیلی » طرفداری بولوب آڭا کوب یاردم ایتکانلر ایکان، سرای‌دن قوولغاندن صوك اوّلدانوك دوست طوتقان «ۋاسیلی» نك یاردمن اومید ایتوب بوتاتار کنازلری روسیه خدمتینه کرمك بولغانلر هم ۱٤۳٦ نچی یلده اوزلری یلەن برابر کوب تاتارلر ایارتوب مسکاوگه کتکانلر، شوندن صوك بوتاتارلرنی کناز « ۋاسیلی » کوب صوغشلرغه اوزی بلان برگه ایارتوب یورگان.

١) شونی روسچه «Закамская Сторожевая линія» دیلر.

۱۴۵۰ نچی یلده مسکاوگه عسکر بلان کیله تورغان تاتار کنازی «مولم بیردی» گه قارشو طورو اوچون «ۋاسیلی» قاسمنی اوزی‌نك تاتارلری هم « کالومنا » خلقی بلان بیرگان، شول وقت قاسم اوردا تاتارلرون یکوب قوالاب بیرگان .

دخی ۱۴۵۱ نچی یلده اوردا خانی سیداحمدنك عسکری مسکاو ولایتلرون تالاب یورگانده قاسم شولارنك قارشوسینه کوب عسکر بلان باروب قوالاب بیرگان هم خلق‌دن تالاب جیغان نرسه لرون‌ده آلوب قالغان .

خیانتسز واجتهادلی خدمتی‌اوچون تاتار کنازی قاسیمغه ۱۴۵۲نچی یلده اوقا یلغه‌سی بوینده «میشچر» قلغه‌سی بیرلوب شوندن قاسیم خانلغی باشلانغان. تاتار مرزالرینه شولوق "میشچر » ولایتنده قریه‌لر بیرولگان.شوندن صوك میشچر قلغه‌سن، تاتار کنازی‌نك اسمی بله‌ن « قاسیم » دیب یورتوله باشلاغان، (۱) میشچر ولایتینه (یعنی حاضرگی «ریازان، تامباو» گوبیرنالرینه) کیلوب اولطرغان تاتارلرنی‌ده «میشر »اسمنده یورتوله باشلاغان. صوغش وقتنده قاسیم خانلری اوزلری‌نك مرزالری وتاتارلری بلان آتلی عسکر بولوب روسیه‌نك دشمانلرینه قارشو بارورغه حاضر تورغانلر، بونی آلارغه لازم ایتولگان. تاتارلر بتون عمرلری صوغشده وآت اوستنده اوتکانلکدن بیك تدبیرلی وشجاعتلو آتلی عسکر بولغانلر، روسیه‌غه میشچر ولایتینه کوچوب اولطرغان کناز ومرزالرنك یاردمی بیگراك تاتارلرغه قارشو طوروب آلار بلان صوغش اوچون ضرور بولغان، مثلا آلتون اوردا، قزان وقریم تاتارلری بلان .

١٤٦٧ نچی یلده مسکاو کنازی III نچی «ایۋان» «قاسیم» نك کیاشی بوینچه قزانغه زور عسکر بیرگان، شوندن صوك کناز قاسیم اوزاق طورماینچه وفات بولغان .

۱) میشچر قلعه‌سن « قاسیم » اسمینه الوغ کنازنگ امری بله‌ن کوچرلگان .

قزان بلان مسکاو آراسنده صوغش بولغانده قاسیم تاتارلری هردایم روسلر طرفندن کیلوب قزانغه کوب ضرر کیترگانلر، قزان‌نك ضعیفلانوینه، حتی روسیه ملکینه کروینه‌ده آلار سبب بولغانلر دیب ایتورگه ممکن. قزان مملکتی ضعیفلانگاندن صوك مسکاو کنازلری قزانغه «قاسیم»دن ایکی خان کیتروب قویغانلر (جان علی، شاه علی) قاسیم خانلغی ۲۰٦ یل طورغاندن صوك (یعنی روسیه‌اوچون حاجتی بتکاچ) ۱٦۷۷ نچی یلده بتولوب باشقه ولایتلر ایله برابر بولوب قالغان.

باشقردلر

اوّلده بلغار تبعه‌سنده بولغان باشقرد طائفه‌سی قزان مملکتی توزولگاندن صوك اوز اختیاری بلان قزانغه تابع بولغان. باشقردلر قزان خلقی بلان تل‌لری ودین‌لری‌ده بر بولغانلقدن بیك طاتو تورغانلر، قزاننی روسلر آلغاندن صوك‌ده اوزلرون همان تاتارلر ملکنده ساناب نوغای کنازلرینه (استرخان خانلرینه) دان تولاب تورغانلر، قزان حکومتی بتکاندن صوك باشقردلرنك‌ده طنچلغی بتکان:
اوز آرالرنده تورلی فتنه‌لر چغوب دخی نوغای وقرغز طائفه‌لری‌نك هجومندن کوب جفالانغانلر، استرخان‌نی‌ده روسلر آلغاندن صوك ۱۵۵٦ نچی یلده اوزلرندن مسکاوگه ایلچی‌لر بیروب «ایوان گروزنی»دن روسیه تبعه‌سینه قبول‌اینونی صوراغانلر. پادشاه باشقرد ایلچی‌لرون زور التفات بلەن قبول اینوب باشقرد طائفه‌سون روسیه‌غه تابع اینکان، بارچه یرلرون باشقردلرنك اوز ملکنده قالدرغان. آنك برابرینه باشقرد طائفه‌سی مسکاو خزینه‌سینه یل ساین قزانغه ایلتوب یاساق تولارگا تیوشلی بولغان. تولی تورغان نرسه‌لری تورلی جاننك تیری‌لری بلان بال بولغان. یاساقنی قزانغه ایلتوب تولاو مشقتلی بولغانلقدن هم اوزلرون قرغز وسبر تاتارلری‌نك هجومندن ساقلاو اوچون‌ده اوز یرلرنده قلعه قورونی صوراغانلر.

شول سببلی ۱۵۷٤ نچی یلده باشقرد یرنده «اوفی» قلغه‌سن بناقلورغه باشلانغان. (۱) بلغار وقزان ملکنده قدیم زمانلردن بیرلوطنچلاب تورغان باشقرد طائفه‌سی روسیه‌گه تابع بولغاچ اوزاق زمانغه قدر طنچلق تابا آلماینچه روسلرغه قارشو کوب مرتبه فتنه کوتارلگان، مثلا ۱۵٤۵ نچی، ٦۲ – ٦۳، ۷٦ – ۸۱، ۷۰۷، ۷۳۵ – ۷٤۰ نچی یللرده زور فتنه‌لر کوتارلگانلگی معلومدر. بولارنڭ بعضلری دورتار، بیشار یلغه تارتلوب کوب خلقنڭ هلاك بولوینه سبب بولغان. مشهور اختلالچیلری:

صلواة، آلدار، آقای، حمید، باطرشا ملا. وغیرلر بولغان شجاعتلو باشقرد طائفه‌سینڭ روسیه تبعه‌سینه کرگاندن صوڭده ایکی یوز یللرغه‌چه روسلر بلان صوغشوب طورغانلغی باشقرد صحرالرینه قزان ولایتندن کوب اجنبی طائفه‌لرنڭ کوچوب باروینه سبب بولغان: بلغار وقزان ملکنده ایرکنلك‌گه عادتلانگان ترکی وفین طائفه‌لری (بلغار، تاتار، آر، چواش، چیرمش، موردوا) آلپاوتلرنڭ ظلمندن، پوپلرنڭ جبرندن قاچوب کیتکانلر ایمش، حاضرده «تیپتر» اسمنده یورتوله تورغان خلق شول مهاجرلردن جیولغان دیلر.

چیرمشلر.

قزان تبعه‌سنده بولغان اجنبی طائفه‌لردن برسی چیرمشلردر، آلار بیك قدیم زمانلردن بیرلو قزان خلقی بلان برگا طورغانلقدن بیك تاتو بولغانلر،

تللرنده مدنیتکا تعلقلی بیك کوب سوزلری قزان ترکیسنچه، عادت وجولارلریده کوبسنچه قزان خلقی نقی کبی، دینده کامل ایرکنلك بولوب، هر طائفه‌نڭ اوز دینن رعایه ایتولسه‌ده – آلارغه دین اسلامنڭ اثری بولغان، مثلا جمعه کونلرده بیرام اینو، هر

۱) باشقرد یرنده قلغه بنا قلدرماس اوچون ۱۵۷۵ نچی یلده سبریه کنازلری «آبلای وتفکیل» عسکر بلان کیلوب روسلر بلان صوغشقانلر، لکروسلر یڭوب اوزلرون اسیر ایتکانلر.

اشلرنده بسم‌الله ایتو کبی، بعض‌لری مسلمان بولوب قزان خلقینه قانشوب کینکانلر بولسه‌کراك، قزان، چار، اورژوم اویازلونده‌بعض مسلمان آول‌لری‌نك اسملری چیرمشچه، بلغار وقزان تبعه‌سنده چیرمشلرنك اوزلرینه مخصوص کنازلری‌ده بولغان. ایسکی‌دن کیلگان خبرلری بوینچه آلار «اورژوم» قلغه‌سنده طورغانلر ایمش. اوزارینه مخصوص قلغه‌لری‌ده بولغان، مثلا اورژوم، کاشارف (کانیلنیج). آخرغی کنازلری « بالطوش » قزاننی روسلر آلغان وقتده « ایؤان گروزنی » عسکری بلان صوغشوب طوب یدره‌سی تیوب اولگان. آنی مالمژ قلغه‌سینه آلوب کیتوب بر تاو باشنده کومگانلر ایمش، اول تاو حاضرده « بالطوش » ناوی دیب مشهور ایکان. تاو یاغنده‌غی چیرمشلرنك « آقپارس » اسملی مشهور کنازلری بولغان. آنك یرلرون « کوزمه‌دیمیان » اویازنده‌گی چیرمشلر حاضرده بیلیلر ایمش. « کوزمه دیمیان » قلغه‌سی‌ده آنك یرنده بناقیلنعان.

قزان تبعه‌سنده وقتده چیرمشلر یاساق تولاب عسکریه خدمتن‌ده ایتکانلك‌لری معلومدر. چیرمشلر قزان یاغندن اورسلر بلان هر وقت صوغشوب طورغانلر، قزانغه کیلە تورغان روس عسکرینه قارشو طوروب خوفلی بولغانلقدن روس تلنده بو روشلی مقال‌لر قالغان: « صول یاقدان چیرمشلر، اوڭ یاقدن صاقلان » (۱) قزاننی آلغاندن صوڭ‌ده چیرمشلر روسلر بلان بیك اوزاقغه‌قدر صوغشوب یورگانلر، قزان مسلمانلری بلەن بر اتفاقده بولوب روسلرغه کوب ضرر کیترگانلر، حتی پیرم ولایتلرینه قدر باروب روسلرنی تالاب یورگانلر، چیرمشلرگا قارشو طورو اوچون حکومت مخصوص قلغه‌لر بنا قلدرغان، مثلا « اورژوم، یارانسکی، کوکشایسکی، تساریؤا کوکشایسکی (چار)، کوزمه‌دیمیان‌قلغه‌لرون. آندن صوڭ‌ده

(۱ «слѣва черемиса справа берегися»

چیرمشلرنی تیزگنه باصو ممکن بولماغان.

روسیه‌ده بر مدت پادشاه بولمای‌نچه تورغان (۱) شول وقتده چیرمشلر «نیژنی نـاؤگورد» شهرن آلـق بولغانلر، لکن زویه قلعه‌سی یاننده صوغشوب یکلگانلر، شوندن صوڭ «ؤیاتـکا» ولایتلرینه باروب تالاب یوروب روس خلقن بیك قورقتغانلر.

«میخایل‌فیدرؤیچ» پادشاه بولغاچ آنڭ اوّلگی‌یل‌لرنده چیرمشلر قزان بلان نیژنی آراسنـده‌غی یولنی‌ده اوزگانلر، یعنی روسلرغـه اول آراده یورو ممکن بولماغان. تورلی شهرلرگا هجوم ایتـوب «آرزاماس، مورم» قلعه‌لرینه قدر بارغانلر. مشهور «استینکا-رازین» فتنه‌سنده‌ده چیرمشلر قاتشقانلقی معلومدر.

عجب، چیرمش طائفه‌سی اوّلدانوك بهادر وشول قدر قوتلی خلق بولوبده بلغار ایله قزانغه قارشو هیچ بر فتنه چقارماغان.

آر طائفه‌سی.

قزانغه تابع بولغان اجنبی طائفه‌لردن برسی «آر» خلقی بولغان.
آلار اوّلده قزان‌نڭ یانندوق طورغانلر ایمش، آرچه‌قری، آرچه قلعه‌سی» دیگان اسملر اوّلده شول اورنلرده آرلر طورغانلقدن‌اینولگان دیلر.

آرلر قزان خلقی بلا، بلغار زمانلرندن بیرلو برگا طورغانلقدن آلارنی حاضرده «بلغار» دیب یورته‌لر. (۲) تل‌لرنده مدنیت‌کا تعلقلی سوزلرنڭ کوبسی قزان ترکیسنچه. آرطائفه‌سی طبیعی یـواش خلق بولسه‌ده قزاننی روسلر آلغاندن صوڭ چیرمشلر ایله برابر مسکاو مأمورلرینه قارشو بر نیچه مرتبه فتنه کوتـارگان، شول فتنه‌لرنی باصقاندن صوڭ حاضرگی مالمژ اویـازدلرنده‌گی زور اورمانلر اُچینه کروب اولترغانلر هم آنده کوب زمان طنچلاب طورغـانلر ایمش. مالمژ کرستیانلوی‌نڭ تلنده آرلر حقنده بو روشلی مقاله‌لر بار ایکان:

۱) «междуцаретвія»
۲) «بیگەر» دیلر.

«آرلر روسلردن ماچی‌دن قاچقان سچقان کبی قاچالر» دیو. «ۋیاتکا» گوبیرناسی‌نڭ «اُسلوبودسکوی» اویازنده نوقراة مسلمانلری بار، قریه‌لرون روسچه «کارینا» دیلر، شولار عرب سیاحت نامه‌لرینه اسملری کروب قالغان مشهور «نقراة بلغار»لری‌نڭ نسل‌لری ایمش. آلارنڭ بعض‌لرون اوّلده «آر کنازلری، کارین مرزالری» دیب یورتلگان. ۱۵نچی عصردن قالغان یازولرده ۋیاتکاولایتنده‌گی آرلرنی شول مرزالرنڭ توابع‌لری دیب یازلغان. ۱۷نچی عصرده‌ده شول ولایتنده‌گی آرلرنی حکومت قاراماقنده تاتارلر، بچورمانلر (۱) بلان برگا قاتشدروب یورتلگان، آر یورطلرون تاتار یورطلری دیب یازلغان، نه سببدندر، آرلر اوزلرون تاتاربلان بر حسابده‌یورتورگا طرشقانلر، ۋیاتکا ولایتنده‌گی آرلر قزاننی روسلر آلغاندن صوڭده نقراة کنازلرینه دان تولاب آلارنڭ حکمینه راضی بولوب طورغانلر، فقط ۱۵۸۷نچی یلده‌غنه (ایۋان گروزنی اوغلی فیدور زماننده) آلارنی تاتار مرزالری‌نڭ ملکندن آلوب حکومتکا یاساق تولارگا امر ایتولگان. آرلر شول یاساقنی اوز آتلری بلان مسکاوگا ایلتوب تولارگا تیوشلی بولغانلر،

آلیکسی میخایلوۋیچ‌نڭ آرلر حقنده مأمورلرگه بیرولگان فرمانی بو روشلی یازلغان:

«آرلردن آرتوق نالوك آلماسقه، آلارنی جبرلاماسکه، روسلردن سافلارغه، آلاردن یاساقنی روسلوغه‌قاراغانده یدی مرتبه کیمراك آلورغه،

شول روشلی بگللکلر وعده ایتلوبده آرلر روسلردن قاچوب مسلمانلر بلان برگه اوبوشورغه طرشقانلر.

۱۴۸۶ نچی یلده مسکاو کنازی IIIنچی ایۋان ۋیاتکانی آلوب شول ولایتده‌گی مشهورراك آدملرنی، آر کنازلرون، کارین مرزالرون مسکاوگا

---

(۱) ۋیاتکا گوبیرناسی‌نڭ «گلازف» اویازنده «بچورمان» اسمنده بر طائفه بار، تل‌لری کوبسنچه آرچه، بعض‌لری مسلمان، بعض‌لری شول طرفده‌غی آرلر ایله برابر خرستیانلکنی قبول ایتکانلر.

چاقروب اوزینه یمین ایندرگان ، لکن آر کنازلری قزانغه محبت توتقانلقدن ، مسکاوگا باروب یمین ایتسه‌لرده، روسلرغه بیلك اشانچلی بولماغانلر ایمش . شولای بولسه‌ده روسلرنك نوّندن قورقوبمی، یا که اوزلری‌نك خصوصی فائده‌لری اوچونمی، روسلر بلان قزانغه کوب مرتبه کیلگانلر ، مثلا روسلر ۱۵۲٤نچی یلده‌قزانغه عسکر بلان کیلوب شونـده نقراة مرزالری‌ده بولغانلر ، قزان‌نك ایکی مرتبه آلنونده (۱۵٤۵ نچی ، ۵۲ نچی یل‌لرده) آر کنازلری ـ «کنازسیربیرنی »نك ژیانکادن کیلگان عسکرنده بولغانلر ، آر کنازلری‌نك برسی (موسی بن میرسید) ۱۵۲٤نچی یلده قزانلی‌لر قولینه توشوب ۱۲ یل اسیر بولوب تورغان . آنك قردشلری (شیخ‌الاسلام ایله مرتضی) ایکنچی صوغشده ژیانکا روسلری بلان برگاقزان معتبرانلرندن «بیلاك» اسملی آدمنی طوتوب آلغانلر ، شونی صوگندن مسکاو کنازندن رخصت صوراب «موسی» بلان آلشدرغانلر (یعنی اسیر بواغانلرنی قایناروشقانلر) . شوندان صوك موسی ایتکان خدمتی‌اوچون پادشاه‌دن وظیفه صورارغه مسکاوگا کیتوب شونده‌وفات بولغان. آرکنازلرون قزان‌مسلمانلری نیچه مرتبه باروب تالاغانلر هم یاندرغانلر ، ژیانکا صوی‌نك بوینده آلارغه کوب یرلر، اورمانلر بیرولگان. آلار شونك‌برابرینه مسکاو کنازلرینه آتلی عسکر بولوب خدمت ایتارگا بورچلی بولغانلر ، پادشاه‌دن خبر آلغاچ‌ده اوزلری‌نك آتلری وقورال‌لری بلان صوغشقه بارورغه حاضر بولغانلر. ۱٦۲۹ نچی یلده بیرولگان خصوصی اوکاز بوینچه بو کنازلر کرستیانلر بلان برابر یازلوب پادشاه خدمتن‌ده آلار بلان تیگز ایتارگا تیوشلی بولوب قالغانلر، آرتوق جیرلرون ۱٦۷۳ نچی یلده شونده‌غی روس کرستیانلرینه آلوب بیرولگان .

بلغار دولتی طوزغاندن صوك آر ، چواش ، چیرمش وباشقرد طائفه‌لری اوز اختیارلری بلان قزانغه قوشلغانلر ، قزان‌ملکینه آلارنی کوچلاب کرتلماگان . بوطائفه‌لر قزان حکومتینه قارشو هیچ بر وقت فتنه چغارماینچه قزان‌خلقی‌بلان‌برگا هردایم دشمانلرغه‌قارشوطورغانلر ،

قزاننی روسلرغه بیرماسکه‌ده بیك طرشقانلر، روسلر قزانغه‌صوغش بلان کیلگان وقتلرده هر دایم‌قارشو طوروب آلاربلان‌صوغشقانلر، قزاننی تمام آلغاندن صوڭره‌ده روسلرغه قارشو طوروب اوزلرینی روسیه ملکینه کرماسکه طرشقانلر، حتی قزاننی کیری قایتاروب آلورغه‌ده طرشوب یورگانلر، اوزلری روسیه‌ده تابع بولغاندن صوڭره‌ده وقت وقت فتنه کوتاروب حکومتکه قارشو طورغانلقلری معلومدر، قارشو طوروب بولنمرا آلماغاچ بیك کوبیسی باشقرد صحرالرینه کوچوب اولطرغان، اجنبی طائفه‌لرنڭ بورونغی حرکتلری بلغار وقزان ملکتنده بولغان وقتلرنده راحت طورغانلقلرندن کورسانه‌در، بلغار وقزان حکومتلری آلارغه کامل ایرکنلك وباشقه‌لر ایله تیگز حقوقلر بیروب هیچ بر آورلق صالماغان بولسه کراك. قزان تبعه‌سنده بولغان طائفه‌لرنڭ بر خلق کبی طورغانلقلری دخی شوندن‌ده کورله: مشهور میترابولیت «گیرماگین» ١٦ نچی عصر آخرنده تاتار، چواش، آرطائفه‌لری بلان بر گه طورا تورغان‌یاڭا کراشن بولغان کشی‌لرنی بو روشلی سوزلر بلان شلته‌لاگان: «بالالر کزنی چیرکاوگه ایلتوب اسم قوشدرمایسز (١) اولکلرکزنی چیرکاوغه ایلتمایسز، کیاو بلان قزلرکزنی تاتارلرعادتنچه نکاحلاندراسز» دیو.

XIII

قزان حکومتینڭ ادارهسی (واجنبی طائفه‌لرگه قاراوی)

قزان، سرای‌دن تاتار خانلری کیلوب اولطرغاندن صوڭ، تاتار مملکتی اسمنده یورتولسه‌ده مملکتنڭ ادارهسی آلتون آوردانقینه اوخشاماغان بلکه بتونلای بلغارلرنقی کبی بولغانلغی بلنسه‌در. خان حضورنده هر وقت اعیان دولت بولوب آلارنڭ اوزلرینه مخصوص حقوقلری بولغان. مملکت ادارهسینه‌هر وقت‌آلار قاتشوب‌خان‌آلاردن باشقه اوزی‌گنه اداره قیلا آلماغان. آلتون آوردانڭ ادارهسی بو

١) براکگاوز، ١٣ نچی جلد، ٣٢٦ نچی ص.

روشلی بولماغان، آنده خان بالغز اوزی گنه، یعنی هر اشنی اوزی تلاگانچه قلغان.

قزانده نسلدن کیله تورغان(یعنی آتادن اوغللرغه قالا تورغان) بیکلر ومرزالر صنفی‌ده بولغان. اعیان دولت، یعنی بیکلر اوّلده بلغار کنازلرندن بولغان ایمش. مرزالق الوغلرنك بارچه‌سینه‌ده خاص بیك یاکه کنازلوازمی پادشاه‌نسلندن بولغان کمسه‌لرگه گنه‌بیر والگان. کنازلرنك بعض‌لری «قاراچی»لوازمنه قویلوب مخصوص اعتبارده بولغانلر روس لیتوپیس‌لرنده «قاراچی»لرنی «خدمتکارلر» دیب یازلغان یعنی پادشاه «خدمتکاری» دیگان سوز) قاراچیلر دورت نوغ گه بولنوب ، آلارنك الوغی یعنی رئیسی پادشاه نسلندن قویلغان . دخی خان تیرەسنده «اولان»لر بولغان (۱) آلار (بو زماننك تعبیرنچه پادشاه کوٌاردیه‌سی)مملکتده زور توره بالالرندن بولغانلر. مملکتنك بارچه اشلری بیکلر ومرزالر قولنه بولغانلقدن آلار مملکتنك ایك بایلری بولغانلر ، خاننی‌ده آلار سایلاغانلر ، بارانماسالر-آنی‌قوالاب‌بیرگانلر،حتی‌بعض‌لرون‌اولترگانلرده،ولایتلرنی‌ده آلار اداره قلوب اجنبی طائفه‌لر بلان تلاگانچه اش قیلغانلر، اوزلری تلاگانچه صوغش باشلاب صلح قلشوب نزاعلی اشلرنی‌ده اوزلری بترگانلر ، اعیان دولت مملکت داخوتندن (یعنی خزینه‌دن) تعیین ایتلگان‌وظیفه بلان‌فائده‌لانغان.

دخی قزاننك روحانیلری زور اعتبارده بولغان، آلارنك رئیسی (باشلغی) «سید» رسول‌الله نسلندن کیلگان کمسه‌لردن قویلغان. دوخاونی اشلرنی سید(خانده صوراماینچه)فقط اوز اختیاری بلان گنه

۱) «اوغلان» دیگان سوزدر، بولار خاننك صاقچیلری، روسچه «Телохронитель» دیلر،

قزان گوبیرناسی‌نك بعض اورنلرنده (مثلا زویه، اصپاص اوبازدلرنده) «اولان آولی» اسمنده قریه‌لر بار ،روسچه «Уланова» دیلر ، شولارنك یاننده اور قازوب ایلاندرلگان قلعه اورنلری‌ده بار.

یورتکان. سیاسی اشلرده‌ده سیدنڭ تعلقی بولغان، مثلاً چیت پادشاه‌لر بلان آراده بولغان یازولرنڭ باشنده هر وقت سیدنڭ اسمی یازلغان. سید آته اوستنده بولغانده خان آنڭ قارشوسینه تعظیم بلان کیلوب قولن اوبه ایکان.

اجنبی طائفه‌لرنڭ بلغار زمانلرندن کیلگان مستقیل امیرلری اورنینه (قزان مملکتینه کرگاندن صوڭ) واق توره‌لر قوبلا باشلاغان. آلارنڭ بعض‌لری قزان اعیانلری آراسینه کروب مملکت اداره‌سینه قاتشقانلر، شوله سببلی اوز خلقی آراسندن بتونلای چقغانلر، بعض‌لری یاکه اورنلرنده قالوبده واق توره‌لر درجه‌سنده‌گنه سانالا باشلاغانلر، یعنی اوّلگی حقوقلری کچرایتلگان. بعض طائفه‌لرنڭ کنازلرینه، مثلا چیرمش، موردوا کنازلرینه قزان خانلری اسمندن مخصوص «یارلیغ»لر بیرلگان، شول سببلی آلار قزان خانلرینه بیك اشانچلی بولغانلر.

اجنبی طائفه‌لر اوزلرینڭ حاصلاتلرندن بعض الوشنی پادشاه خزینه‌سینه یاساق تولاگانلر، یاکه بعض ولایتلرنی یاساق جیوب فائده‌لانو اوچون مخصوص توره‌لرگا بیرولگان. بو طائفه‌لردن جیولغان یاساقنڭ مقداری معلوم توگل.

اجنبی طائفه‌لرگا هر جهتدن ایرکنلك بولغان، مثلا دینده حریت بولغانلقدن چواش، چیرمش، آر طائفه‌لری اوز اختیاری ایله مسلمان بولسه ــ بولغانلر، تلاماگانی کامل طنچلق اوزره آتا بابالرندن قالغان مجوسلکده طورغانلر، آلارنی کوچلاب مسلمان اینارگه ودینلرون حقارت قلورغه هیچ کم گا رخصت بولماغان. بلغارلردن قالغان زراعت کسبن قزان خلقی‌نڭده کوبراگی شول روشدوك اینسه‌لرده تبعه‌لرنده بولغان باشقرد طائفه‌سی بو ماقتاولی کسب گا اوگرانمگان. آتابابالری‌نڭ عادتنچه همان صحرالرده اورندن اورنغه کوچوب یورگانلر، قزان حکومتی طرفندن بوگا هیچ منع ایتلماگان.

XIV.

قزان خانلری.

خلق‌نك سویلاونچه وبعض تاریخی رساله‌لرده کورلگانچه «امیر تیمر» (١) بلغارنی طوزدرغاندن صوڭ شول محاربه‌ده هلاك بولغان بلغار امیری عبدالله خان‌نك ایکی اوغلی قالوب (برسی آلتون بیك، ایکنچی‌سی عالم بیك) شولارنی هلاکت‌دن قاچوب قوتلغان بلغار معتبرانلری «کاما» بلغه‌سی‌نك اوڭ جانبنه کوچوب ایسکی قزانغه آلوب کیلگانلر ایمش. آنده قلعه قوروب شول وقتدن قزان خانلغی باشلانغان دیلر (٢).

ایسکی قزان‌ده اوّل عبدالله خان اوغلی آلتون بیك خان بولوب اول کوب یل‌لر طورغاندن صوڭ حج سفرینه کیتوب احوالی معلوم بولماغان ایمش. (٣) بونك عصرنده قزانده نیندآین واقعه‌لر بولغانلغی هم آلتون بیك‌نك اوز تاریخی‌ده معلوم توگل. آلتون بیك‌دن صوڭ عبدالله خان‌نك ایکنچی اوغلی عالم بیك خان بولوب ایسکی قزانده بر مقدار طورغاندن صوڭ (سودا اهلینه کیمه‌لر ایل کیلوب یوررو یگل بولسون اوچون) باکا قزانه، کوچوب کیلگانلر ایمش. (٤) بو واقعه‌نك‌ده قایسی یل‌لرده بولغانلغی تعیین معلوم توگل.

روس لیتوپیص‌لری‌نك خبرنچه ایسکی قزاننی ١٣٩٩نچی یلده مسکاو کنازی ۋاسیلی دیمیتریف» عسکری طوزدرغانلغی معلومدر، شول واقعه‌دن صوڭ کوچکانلر بولسه کراك. عالم بیك‌نك اوز تاریخی

١) بو امیر تیمر نك قایی تیمر ایکانلگی آچق معلوم توگل: اقساق تیمرمی، پولاد تیمرمی، یاکه بولاردن باشقه اوچونچی بر تیمر بولغانمی.
٢) «تواریخ بلغاریه» (٥٦ نچی ص). «داستان نسل چنگز خان هم اقسان تیمر» (٤٣ نچی ص.).
٣) آلتون بیك ایسکی قزاننی اوخشاتمایینچه «طوبل» صوی بویسنه کوچوب کیتکان دیگان خبرلرده بار («زاگوسکین» - ٢٨ نچی ص.).
٤) بو خبرلرنك اوّلده قایدن آلوب یازلغانلغی معلوم بولماسه درستلگینه انکار ایتوب بولمیدر، خلق تلنده شول روشدوك ایشتوله.

هم آنك زماننده قزانده نیندایِن واقعه‌لر بولغانلغی‌ده معلوم توگل، بلغار شهری‌نك ویران بولوبنه مخزون بولوب آنداغی مسجد ومناره لرنك بعض‌لرون باشدن عمارت قلدروب یورگان ایمش دیگان خبرلر بار (۱) روس لیتوپیس لری‌نك خبرنچه بلغار وقزان مسلمانلری ۱٤۲۹ انچی یلده «گالیچ، کوستراما» شهرلرینه صوغش بلان باروب شول ولایتلرنی آلغانلر، شهرلرون آلا آلماینچه ایدل بوینچه قایتوب بارغانده روسلر «کوستراما‌دن نیژنی‌یه قدر آرتلارندن قوالاب باروب قزان کنازی «آلی بابا»نك آرتندن آزغنه ینه آلماغانلر ایمش. (۲) بو آدم شول بلغار امیری عبدالله خان اوغلی عالم بیك بولسه کراك: قزان ولایتنده‌گی مسلمانلرده «عالم بیك» اسملی کشی‌نی «آلی» دیب یورتکاننی اوزمزده تکرار ایشتکانمز بار. قارت بولغانلقدن «بابا» دیب یورتکانلر بولسه کراك. دخی ۱٤٤۵ نچی یلده الوغ محمد خان اوغلی «ممتك» اوزی‌نك آتاسی بلان انسی یوسف‌نی اولتروب قزانده اوزی خان بولوب اولطرغان ایمش، شول وقتده قزان‌نك اولگی بیك‌لرندن «آلی‌بیه» اسملی بر کنازنی‌ده اولتر گانلگی معلومدر (۳). بوده شول عالم بیك توگل میکان دیب گمان اینوله. (٤) روس لیتوپیس‌لرنه « آلی بابا، آلی‌بی، لیبی» اسملرنده یازلغان کناز ۱٤۳۷ نچی یلغه قدر قزان حکمداری بولوب سرای‌دن الوغ محمد‌خان کیلوبه اولطرغاندن صوڭ اعیان دولت (یعنی بیکلر) صنفنده بولغانلغی معلومدر. بو کمسه الوغ محمدخان زماننده سلامت بولوب آندن صوڭ بنه قزان تختینه اولطرو احتمالی بولغانلقدن آتاسی بلان انیسن اولترگان ممتك آنی‌ده اولتروب قزانده اوزی خان بولغان. «آلی بابا» دیگان اسمدن قارت بولغانلغی آڭلانادر.

---

۱) «تواریخ بلغاریه» (۵۷ نچی ص.).
۲) «زاگوسکین» — (۳۰ نچی ص.).
۳) «زاگوسکین» (۳۷ نچی ص.).
٤) آ. سالاۋیوف «Указатель г. Казани» دیگان کتابنده بو روشلی یازغان: «الوغ محمد اوغلی ممتك قزاننی آلوب آتاسن هم برادرن، دخی بلغار خانی «لیبی» نی‌ده اولترگان» شوندان صوڭ بلغار یرنده اوزی خانلق قیلا باشلاغان،،، (٤۵ نچی ص.)

قزان حکمدارلری‌نڭ اشانچلی‌رلق تاریخی تاتار خانلرندن‌غنه یعنی سرای‌دن کوچوب کیلگان الوغ محمدخان‌دن‌غنه باشلانه‌در.

الوغ محمدخان.

(۱۴۴۵ـ۱۴۳۷)

الوغ محمد خان ۱٤۱۹ نچی یلده سرای حکمداری بولغان.

۱٤۲۵ نچی یلده مسکو حکمداری «ۋاسیلی بن دیمیتری» وفات بولوب اورنینه اوغلی II نچی «ۋاسیلی» اولطرغاندن صوڭ «دیمیتری» نڭ ایکنچی اوغلی «یوری» الوغ کنازلکنی اوزینه دعوی قلغانلقدن آرالرنده زور نزاع باشلانغان، شول سببلی هر ایکاوی‌ده سرای‌غه الوغ محمد خان حضورینه حکم‌گا بارغانلر، (۱) بولارنڭ نزاع‌سینه تاتار مرزالری ومسکو بایارلری‌ده قاتشوب هر ایکی طرف خاندن اوز فائده‌سینه حکم ایتونی اوتنگانلر.

آخرده الوغ محمدخان «ۋاسیلی» نڭ دعوی‌سن حقلی تابوب آنی الوغ کناز ایتوب بیرگان هم اوزی‌نڭ فرمانن خلق‌غه اوقوب «ۋاسیلی» نی الوغ کناز تختینه اولطرتو اوچون مسکوگا مخصوص بر ایلچی‌ده بیرگان، شوندان صوڭ مسکو خلقی آلتون اوردا خانلرینه خراجلرنی هیچ خیانتسز وکیچکدرمای تولاب بارورغه وعده ایتکان. (۲)

---

۱) روس کنازلری آراسنده هر دایم الوغ کنازلك حقنده نزاع بولغانلقدن باتو خان زماننده باشلاب ایکی یوز یللرغه‌چه؛ تاتار خانلری اسمندن الوغ کنازلك گه‌هر وقت مخصوص یارلیغ بیرلگان.

۲) روسلرنڭ ایسکی‌دن کیلگان عادتلری بوینچه ۋیلیکی کناز اولگاندن صوڭ آنڭ اورنینه نسلنده الوغراقی (یعنی قارتراغی) اولطرا ایکان. «دیمیتری دونسکوی» هم اوغللرینه شول ترتیبنی رعایه قلورغه وصیت ایتوب قالدرغان ایمش. اما آنڭ اوغلی انچی «ۋاسیلی» زماننده روسیه‌ده ۋیلیکی کناز قویو حقنده با‌شقا

روس کنازلری، هر قایوسی الوغ کنازلکنی اوزینه دعوی قلغانلقدن، اوز آرا سوغشوب کیرایوب بتکانلر، تاتار کنازلریده شول روشلی هر قایوسی خان بولونی دعوی قلوب لوز آرا صوغشوب حتی بر برسن اولترشوب هلاک بولوب بتکانلر. ۱۴۳۷ نچی یلده کناز کچی محمد (یادکار محمد) بن تیمور قطلغ جایق بویندن کیلوب اوزینک آغاسی محمدخانغه هجوم ایتوب بعض مرزالرنک یاردمی بلان آنی سرایدن قوالاب چقارغان، شوندان صونک سرایده آننک اورنینه اوزی خان بولوب اولطرغان. الوغ محمدخان بیش یل مقدم مسکاو حکمداری ایتوب قویغان کناز «ۋاسیلی»نک یاردمینه اشانب اوزی

ـترتیب توزولگان. کناز اولگاندن صونک آننک اورنینه اوزینک الوغ اوغلی قویلارغه تیوشلی بولغان، قارتلق، یاشلک اعتبارغه آلنماغان. روسیه پادشاهلری بو زمانده شول نظام بوینچه قویلالر، مسکاو کنازی «ۋاسیلی بن دیمیتری» نینک وفاتندن، صونک آننک اوغلی ااینچی «ۋاسیلی» ایله برادری «یوری بن دیمیتری» آراسنده ۋیلیکی کنازلک حقنده نزاع باشلانغان. «یوری» کناز نسلنده اینک الوغسی بولغانلقدن ایسکی عادت برله آتاسینینک وصیتی بوینچه الوغ کنازلککنی اوزینه دعوی قلغان. اما ا نچی ۋاسیلینینک اوغلی اانچی ۋاسیلی» اوزی یاش بولسهده یانکا نظام بوینچه ۋیلیکی کنازلکنی آتاسندن صونک اوزینه دعوی قلا باشلاغان. شول سببلی هر ایکاوىده آلتون اوردانغه الوغ محمد خان حضورینه حکم گا بارغانلر. سراینده حکم بولغان؛ حاکملر مجلسنده الوغ محمد خان اوزی رئیس بولوب اولطرغان، روسلرنینک یانکا نظاملرون رعایه قلوب اانچی ۋاسیلی» نی آتاسی اورنینه (مسکاوده) «ۋیلیکی کناز ایتوب اعلام ایتلگان. حکم صونکنده کناز «یوری» «ۋاسیلی» آتلانغان آتنی یتاکلاب اوزی جایاو بارورغه تیوشلی بولغان. تاتارلرنینک ایسکی عادتنچه الوغ حکمدار اوز تبعهسنده بولغان کنازلرگا وبارچه مأمورلرگا حاکم ایدوککن شول روشلی اظهار ایتارگا تیوشلی بولغان. لکن ۋیلیکی کناز «ۋاسیلی» اغاسی «یوری»نی اول روشده توبانچیلک ایله درجهسن توشرورگا راضی بولماغان هم آتنده یتاکلاتماگان.

نىڭ جماعتلری واوچ ملك قدر احبابلری ایله روسیه‌غه کیتوب «اوقا» بلغه‌سی بوینده «بیلوف» قلعه‌سینه باروب اولطرغان (۱) لکن کناز «ۋاسیلی» حرابده وقتده الوغ محمدخاندن کورگان التفات واحسانلرنی اونتوب خانغه اوز برندن کیتارگا امر ایتکان. حتی تیز کیتماگاچ کوچلاب وقوالاب‌بیرو اوچون اوستینه زور عسکر بیرگان الوغ محمدخان نه قدر عذر ایتوب قاراساده — روس عسکری‌نىڭ باشلق‌لری هیچ قبول ایتماگانلر، خان اوزی‌نىڭ اوغلن رهن ایتوب مسکاوگا بیرمك بولغان، حتی اوزی‌ده مسکاو کنازینه خدمت ایتمك بولغان ایمش. صلح قلنمو ممکن بولماغاچ آخرده خان اوزی آت اوستینه منوب تکبیر ایتوب اوزی‌نىڭ آزغنه عسکری ایله روسلرغه آگسزدن هجوم ایتکان. مسکاو عسکری قورقوب ترتیبسز روشده قاچا باشلاغان، شجاعتلی تاتارلر بیك کوبسن اولتروب هلاك ایتوب بترگانلر ایمش. شول واقعه‌دن صوڭ الوغ محمدخان اوزی‌نىڭ آزغنه عسکری بلان مسکاو کنازی «ۋاسیلی» نىڭ رضالغندن باشقه روسیه اچنده طورونی خوفلی ساناب «بیلوف» قلعه‌سندن کیتارگا مجبور بولغان. آندن موردۋا یرلردن اوتوب بلغار یرینه تابا یونالگان، ایدل‌نىڭ صول جانبنه کوچوب یاڭا قزانغه کیلوب اولطرغان (۲) آنى روسلرنىڭ هجومندن جفاالنغان بلغارلر قورال وعسکر ایله کیلگان تاتار خانی بیك شادلق ایله قبول ایتکانلر ایمش بلغار دولتی روسلر

۱) حاضرگی «تولسکی» گوبرناده.

۲) بو واقعه حقنده قزانده اوزاق وقت اسیر بولوب طورغان روس مؤرخی اوزی‌نىڭ «قزان تاریخی» اسملی رساله‌سنده بو روشلی یازغان: «الوغ محمد ایدلنی آرقلی چثوب ایسکی قزان‌نىڭ خرابه‌سینه (سراین پادشاه یورطینه) کیلگان، اسیرلکدن تالچارلانوب وفقیرلانوب قالغان قزان بلغارلری "بزنی بلادن و هلاکتدن قوتقار، روسلاردن ساقلا" دیب اوتنگانلر ایمش.

الوغ محمدخان شونی قبول ایتوب روسلر طوزدرغان ایسکی قزانغه یاقین اورنده آغاچدن یاڭا قلعه بنا قیلوب شونده اولطرغان.

ایکنچی مرتبه طوزدرغاندن صولغ (١) مملکتنی تارالب شهرلری‌ده ویران بولغان، « الوغ بلغار » شهری‌ده شول‌وقتده‌بتونلای‌طوزدرلغان بولسه‌کرالک، چونکه شوله واقعه‌دن صولک آنک حقنده‌بر خبرده ایشتلمگان یوق. خلقی قاچب تارالب بتکان (یعنی روسلر قوالاب قاچرغانلر)، بلغارلر روسلرنک شهرلرگا هجوم اینوب تالاب یورولرندن بیک فقیرلانب وجفالانب بتکانلکدن روسلرنی بکوب کیلگان الوغ محمد خاننی بیک‌شادلق‌بلان قارشی آلغانلر ایمش، روسلرغه‌ظلم وجفالری اوچون اوزلری‌ده اوچ قاینارماق بولغانلر، تاتارلر بلان بلغارلر برگوب‌برخان‌نک ریاستنده بولغاچ ایسکی وطوزغان بلغار مملکتنی یاکاروب « قزان » اسمنده یورتلق باشلاغان.

اول وقتده قزان قلغه‌سی حاضرگی کریبست اورنندن بر چاقرم یارم قدر یوغاری‌راق، قزان یلغه‌سی‌نک بیوک یارنده بولغان ایمش. (٢) الوغ محمدخان حاضرگی کریبست اورننده آغاچ‌دن قلغه بنا قلغان دیلر، شهرنی تعمیر اینکاندن صولک آلتون اوردا، آسترخان، آزف، قریم ولایتلرندن کوب خلق چاقروب کیترگان ایمش.

قزانده تمام‌اورناشوب‌قوت حاصل اینکاندن صولک الوغ محمدخان ١٤٣٩ نچی یلده کوب عسکر بلان روسیه‌غه باروب ٣ نچی ایون‌ده مسکاوگا هجوم اینکان. کناز « واسیلی » مسکاودن چقوب وولگانک صول جانبنه قاچقان، مسکاو یاننده اون‌کون طوروب شهرنی آلا آلماینچه یانندغی الوغ بسته‌نی یاندروب دخی « کالومنا » قلغه‌سی ایله یول اوستنده گی روس قریه‌لرون تالاب قزانغه قایتوب کیتکانلر. بو واقعه‌دن صولک بیش یلغه قدر الوغ محمدخان حقنده تاریخ کتابلرنده بر خبرده کورلمیدر، شوله آراده قزان شهرن اوزنچه تعمیر قلوب تورلی ولایتلردن جیولغان عسکرنی ترتیبگا صالو بلان مشغول بولغان ایمش دیلر.

١) برنچی‌سی ١٣٩٩ نچی یلده ایکنچی‌سی ١٤٣١ نچی‌ده بولغان.
٢) فیدرفسکی ماناسطیر اورنلرنده.

۱٤٤٤ نچی یلده الوغ محمدخان کوب عسکر بلان باروب «نیژنی ناؤگورد»نی آلغان، آندن ۱۳٤٥ نچی یل قش کوننده «مورم» قلعه سینه بارغان، مگر مسکاو کنازی «ؤاسیلی» زور عسکر بلان قارشی طوروب قوالاب یبرگان ایمش. مورمدن نیژنیغه کیری قایتوب یولده کوب روس خلقن اسیر ایتوب وکوب مال‌لرون آلوب قایتوب کیتکان‌لر، دخی شول (۱۳٤٥ نچی) یل‌نڭ یاز کوننده الوغ محمدخان‌نڭ ایکی اوغلی (محمود بله‌ن یعقوب) عسکر بلان باروب «سوزدال» ولایتلرون تالاب یورگانلر ایمش. مسکاو کنازی «ؤاسیلی» عسکر بلان آلارغه قارشو کیلوب «سوزدال» یلغه‌سی یاننده زور صوغش بولغان، تاتارلر یڭوب مسکاو کنازی «ؤاسیلی»نی اوزن‌ده طوتوب اسیر ایتوب آلغانلر، بو واقعه ۱٤٤٥ نچی یل ایبول ٦ سنده بولغان. (۱) روسیه حکمداری اسیر بولغاننی ایشوتکاچ مسکاو خلقنده یغلاو، قایغو، حسرت غایت زور بولغان یاساغنه زور ایوب کیلگان مسکاو مملکتی تمام هلاکتکا ایرشکان. تاتار کنازلری «ؤاسیلی»نڭ اسیر ایتلگانون بلدرو اوچون موینسنداغی آلتون کریستنی آلوب مسکاوگا آناسی ایله خاتوننه یبرگانلر، اوزن «نیژنی»غه الوغ محمد خان حضورینه آلوب کیتکانلر، خان اوزی‌نڭ عسکری بلان هم کناز «ؤاسیلی»نی‌ده آلوب نیژنی‌دن «قورمش» قلعه‌سینه کیلگان. الوغ محمد خان اسیر بولغان «ؤاسیلی»نڭ دشمانی «یوری» اوغلی «شیماکو» بلان سویلاشو اوچون اوز طرفندن کشی‌لر یبرگان. اگرده خان طرفندن قویلغان شرطلرغه راضی‌بولسه آنی مسکاوگه الوغ کنازلککاقویمق بولغان. اول سویلاشو اوزاققه تارتلوب شیماکو طرفندن خوفلی خبرلر ایشتوله باشلاغان: «شیماکو» خان طرفندن بارغان ایلچی‌لرنی اولترگان ایمش دیب یالغان خبرلر تارالغان، دخی قزانده‌ده خوفلی خبرلر ایشتوله باشلاغان: بلغار کنازی

---

۱) روسلر بلان نیچه یوز یل‌لرغه‌چه صوغشوب کیلوب‌ده بلغار پادشاه‌لری‌نڭ برسینه‌ده بو قدر الوغ غنیمت آلو ممکن بولماغان.

«آلی بی» (١) قزاننی آلوب اوزن قزان حکمداری دیب اعلان ایتکان ایمش دیب. شول سببلی الوغ محمد خان کناز «ۋاسیلی»نی کوب آقچه آلوب (٢) وتورلی شرطلر قویوب مسکاوگا قایتاروب بیرملك بولغان. «ۋاسیلی شول شرطلرنك بارچه‌سن‌ده قبول ایتوب اوزینك قوتلوبنه‌بیك شادلانوب ایچی اوکتابرده اوزینك بابالری بلان قورمش قلعه‌سندن چقوب مسکاوگه قایتوب کیتکان، کناز ۋاسیلی‌نی مسکاوگه ایلتوبه قویارغه الوغ محمد خان اوز طرفندن کوب ایلچی‌لر بیرگان. شوندن صونك قزان بلان مسکاو آراسنده کناز II نچی ۋاسیلی زماننده (١٧ یل مقداری) تاتولق بولغان، صوغش بولماغان. کناز «ۋاسیلی»نی قوتقارو-قوتقارماو حقنده تاتار کنازلری ومرزالری آراسنده زور اختلاف بولغان. خاننك اوغلی محمود (ممنك) اوزی اسیر ایتکان «ۋاسیلی»نی قوتقاروغه راضی بولماغان. بلکه عمرلك اسیر ایتوب بتون مسکاو مملکتن قزانغه تابع ایتوگه اجتهادقلغان. اما خاننك باشقه اوغللری (قاسیم، یعقوب، یوسف) مسکاو کنازندن اوز فائده‌لرینه تورلی وعده‌لر آلوب (٣) بعض مرزالر ایله قوتقارو حقنده اجتهاد قلغانلر، شول سببلی شاه زاده‌لر

١) مستقاد الاخبارده «علی بك»، روس لیتوپیس لرنده «Казанскій Вотчичъ Алибей» دیب یازلغان

٢) کناز «ۋاسیلی»نی قوتقارو اوچون روسیه‌دن ایککی یوز مك صوم آقچه آلغانلر ایمش.

٣) مثلا کوب تاتار کنازلرنی ومرزالرنی مسکاو خدمتینه قبول ایتوب آلارغه فائده‌لانو اوچون شهرلر هم وظیفه بیردرر ده مجبور ایتکانلر، کناز «ۋاسیلی» بر اسیرلك‌دن قوتلوب ایکنچی سینه الاکان: ١٤٤٦ نچی یلده «یوری» اوغل «شیماکو» قولینه توشکان. شوندن صونك شیماکو اوزی مسکاو حکمداری اولوب اسیر ایتلگان ۋاسیلی‌نی سوقر ایتوب (یعنی کوزن چقاروب) «اوگلیچ» قلعه‌سینه حبسکا بیرگان، اوزی مسکاو حکمداری بولغان. «شیماکو» «ۋاسیلی»غه ایتکان ایمش: «نی اوچون روسیه‌غه تاتارلرنی کیتروب آلارغه قلعه‌لر وقریه‌لر بیردوك»؟ تاتارلرغه محبت قویوب خرستیانلرنی رحیمسز جفاغه صالدوك» دیو.

آرامنده دشمانلق بولغان. خان‌نڭ الوغ اوغلی ممتك آتاسی ایله کچی انسی یوسف‌نی هلاك ایتوب قزانده اوزی خان بولغان ایمش، شول وقتده قزانده حکمدارلق‌نی دعوا قلغان بلغار کنازی «آلی‌بی» نی‌ده اولتورگانلگی معلومدر. (۱) الوغ محمدخان‌نڭ ایکی اوغلی (قاسیم، یعقوب) ممتك‌دن قاچوب چیرکاس یوربنه کیتکانلر.

الوغ محمد خان‌نڭ قایده وفات اولفانی تعیین معلوم توگل؛ قورمیش شهرنده‌می، یا که قزانغه قایتوب اولگانمی.

الوغ محمد خان‌نڭ دوست ودشمانلری ایله قلغان معامله‌لرندن عقللی، تدبیرلو وشجاعتلو آدم بولغانلغی آڭلاتادر. مشهور روس مؤرخی «کارامزین» الوغ محمدخان‌نڭ صوغشنده اسیر ایتولمش برروس مأمورینه قلغان حرمت والتفاتی حقنده بوروشلی یازغان: «بو روشلی حرمت (تعظیم قلو) نڭ مثالی وحشی‌لر آراسنده بیك سیراك بولور» دیو. (۲)

محمود خان (محمودتك، ممتك)

(۱۴۴۵ — ۱۴۶۴)

قزانده تاتار خانلری‌نڭ ایکنچی‌سی محمود خان بولغان. بوآدم اوزی‌نڭ آتاسی الوغ محمدخان ایله کچی انسی یوسف‌نی

۱) بو خبرلر روس لیتوپس‌لرنده شول روشلی یازلغان، اوزمزنڭ تاریخ کتابلرنده قزان خانلری حقنده اناتلی خبرلر یوق.

۲) „Примѣръ чести Между Варварами весьма Рѣдкій.

بونڭ واقعه‌سی شول ولغان: ۱۴۳۰ نچی یل کوز کوننده آلتون اوردا کنازی «آیدار» روسیه‌نڭ لیتوا ولایتلرنده صوغشوب یوروب «متسن» قلعه‌سن ضبط ایتکان. قلعه‌نی آلا آلماغاچ عسکرباشلغی «گریگوری پراتاسیف» نی صلح قلوشامز دیو یمین ایتوب بیکلی قلعه اچندن آلداب چاقروب چقارغان هم اسیر ایتکان. آلتون اوردا حاکمی الوغ محمد خان خلق عادتن (وعده‌نی) رعایه قلوب «آیدار» نی بیك شلته‌لاگان «گریگوری» نی حرمت و تعظیم برلان آزاد ایتکان.

دخی قزاننك اوّلگی حکمدارلرندن «آلی بی» (۱) اسملی بر بلغار کنازی‌ده اولتروب ۱۴۳۵ نچی یل‌نك کوز فصلنده قزانده اوزی خان بولغان ایمش.

الوغ محمدخان‌نك ایکی اوغلی (قاسیم بلان یعقوب) برادرلری ممتك‌دن قاچوب چیرکاس یربنه کیتکانلر، آندان کوب اخبابلری بلان ۱۴۴۶ نچی یلده مسکاوگه بارغانلر. الوغ کناز II نچی ۋاسیلی‌نی اسیرلکدن قوتقاروب یاکادن مسکاو کنازلگینه قایتارورغه طرشقانلقلری اوچون اوزلربنه ۋاسیلی‌نك التفاتی بلوب روسیه خدمتینه کرمك بولغانلر. اول وقتده روسیه‌ده الوغ کنازلك حقنده II نچی «ۋاسیلی» بلان «شیماکو» آراسنده زور نزاع بولوب بوتاتار کنازلری اوزلربنه ایارگان تاتارلری بلان مسکاودن «شیماکو»نی قوالاب چقاروب II نچی «ۋاسیلی»نی یاکادن الوغ کنازلك‌گه قوبارغه یاردم ایتکانلر.

کناز «ۋاسیلی» بو تاتارلرنی زور التفات بلان قبول ایتوب روسیه خدمتینه قبول ایتکان.

قاسیم‌غه خیانتسز خدمتی برابربنه ۱۴۵۲ نچی یلده «میشچر» قلعه‌سن میلك‌لاب بیرگان.

شول وقتدن قاسیم خانلغی باشلانغان. هرطرفدن ایکی یوز چاقرم مقداری بولوب حاضرگی قاسیم، یلاتما، شاتسکی، تیمنیکف اویازدلری آنك ملکنده بولغان.

۱۴۷۱ نچی یلده (برنچی خانی قاسیم‌نك وفات ایتکان یللرنده) میشچر قلعه‌سن «قاسیم» اسمینه کوچورورگه امر ایتلگان.

مسکاو حکمداری‌نك تاتار کنازلرون روسیه خدمتینه قبول ایتوب شهرلر میلك‌لاب بیروی آلارنی تاتارلرغه (خصوصا قزانغه) قارشی قورال ایتوب طوتو اوچون بولغان. بوکنازلر اوزلری‌نك تاتارلری بلا هر وقت روسیه‌نك دشمانلربنه قارشی آتلی عسکر بولوب بارورغه حاضر طورغانلر.

---

۱) مستفاد الاخبار خبرنچه «علی بك»

محمود خان اوّلدانوك مسكاوگه دشمان بولغانلقدن الـوغ كناز « ۋاسیلی »نك دشمانی « دیمیتری شیماكو » بلان خبرلاشوب آنـك طرفداری بولغان .

١٤٤٦ — ١٤٤٨ نچی یللرده قزانلیلر چیرمشلر بلان برگالاشوب «اوستیوك، نیژ گارود، مورم، ۋلادیمر» ولایتلرینه هجوم ایتكانلر. محمود خان زماننده قزان‌نك سیاسی وسودا جهتلری زورایوب شهرنی تارالا باشلاغان. ١٤٥٥ نچی یلده مسكاومیتراپولیتی «ایونا» اوزی‌نك ایكی خدمتكاری بلان قزانغه تورلی جاننك تیری‌لری ساتارغه بیرگان. قزان معتبرانلری «شاپنه‌ك» اسملی برتوره‌گه خط یازوب آنی « دوست » دیب توبانچیلك بلان اوتنگان ایمش: محمود خـان حضورنده میتراپولیتنی یاقلاب آنك اوچون خاندن یاردم استاونی.

محمود خان‌نك قزان حكمداری بولوب نیچه یل عمر ایتكانلگی تعیین معلوم توگل، لكن ١٤٦١ نچی یلده سلامت بولغانلغی معلوم، ١۴٦۴ نچی یلده وفات دیگان خبرلر بار.

٣

خلیل خـان
(١۴٦۴ — ١۴٦٧)

محمود خان‌نك وفاتندن صوڭ اورنینه الوغ اوغلـی خلیل خان بولغان. اول نوغای حكمداری تیمرنك قزی «نور سلطـان»نی خاتونلقغه آلغان. خلیل خانغه اوزینك آنـی‌ســی ابراهیم قلبـه قیلغان دیلر. (١) اورنندن شول توشر گان ایمش. شوندن صوڭ وفـات بولسه كراك، بالالری قالماغان، فقط بر خاتونی‌غنه‌قالغانلغی‌معلومدر. خانلق مدتی‌اوزاق بولماغانلقدن‌خلیل خان‌نك‌تاریخی‌آچق‌معلوم توگل.

ابراهیم خان
(١۴٧٩—١۴٦٧) ٢

خلیل خان‌نك وفاتندن صوڭ اورنینه انسی ابراهیم (بن محمود) خان‌بولغان. ابراهیم خان قزان تختینه اولطروی برله آغاسی خلیل

١) مستفادالاخبـار—١٢٨ نچی ص.

٢) مستفاد الاخبار خبرنچه — ابراهیم خان‌نـك پادشاهلق مدتی ١٩ یللدر، بو خطا بولسه كراك.

خاندن طلی قالغان جینگگیس نور سلطاننی باش خاتونلقغه آلغان. قزان معتبر انلری‌نک کوبسی ابراهیم خاننی یاراتمایچه آناسی ایل‌بر طوغه، آغاسی (هم اوزی‌نک اوگی آناسی)، روسیه خدمتنده بولغان، قاسیم برله خبرلاشوب آنک وسطه‌سی ایله ابراهیم خاننی توشرورگه اجتهادقیلغانلر هم آنک اورنینه قزان خانلغینه قاسیم‌نی اوزن چاقرغانلر. (۱) شول سببلی قاسیم قزانغه صوغش‌بلان بارو اوچون مسکاوکنازی III نچی ایوان‌دن عسکر صوراغان. ۱۴۶۷ نچی یل کوز کوننده (کارامزین خبرنچه ۱٤ نچی سنتابرده) قاسم‌خان‌اوزینه تابع‌تاتارلری ومسکاو عسکری ایله قزانغه یونالگان. مگر «زوینیگاه» اورماننه قزان عسکرینه اوچراپ کیری قایتوب کیتارگه مجبور بولغان، چونکه قزان خلقی مسکاو عسکرون ایدل آرقلی چغارماهان قایدا بارسه شونده اوق وملطق برلان قارشی طورغهان. قزان خلقی‌نک بعض صنفی ابراهیم خان طرفداری بولغان هم قزانغه تابع بولغان چیرمش طائفه‌سی‌ده روسلرغه بیک نق قارشی طورغان. مسکاو عسکری بو سفرده کوب مشقتلرگه توشوب بیک زور جفالر کورگان. اول یل کوز بیک صالقن هم کوبه جاوم بولغانلقدن روسلرنک آزقلری تمام بتکان، کوب آتلری اولب شولارنک ایتلرون آشارغه مجبور بولغانلر هم کوب قورال وباشقه اسبابلرون‌ده تاشلاب کیتکانلر ایمش (۲) شولوق ۱٤٦٧ نچی یلده قزانلیلر ابراهیم خان‌نک اوزی بلان «اوستیوك» قلعه‌سینه هجوم ایتکانلر هم «ژیانکا، گالیچ» ولایتلرون صوغشوب آلغانلر. ۱٤٦٧ نچی یل دیکابرده هم ۱۴۶۸ نچی یل غینوارده مسکاو کنازی III نچی ایوان قزانغه یاڭا عسکر یبرگان. قش کونی بولغانلقدن بو سفرلرنده، گرچه قزانغه قدر کیلسه‌لرده،

۱) «مستفاد الاخبار» خبرنچه ـ قزان امراسندن عبدالمؤمن اسملی کمسه برنیچه بکلر برله اتفاق قلشوب ابراهیم خان‌دن شکایت ایتوب قاسیم‌نی خانلقغه چاقرغانلر ایمش.

۲) مستفاد الاخبار ـ ۱۲۸ نچی ص.

کوب جفالر کوروب هیچ نتیجه‌سز قایتوب کیتارگا مجبور بولغانلر، چیرمش بولرون صوغشوب آلوب آلارنی‌غنه تالاب کیتکانلر، روسلرنڭ ایکنچی عسکری ۋیاتکا طرفندن ۱٤٦۸ نچی یل یاز کوننده قزانغه کیلورگا نیوشلی بولغان، اولر روسلر ۋیاتکا بلغه‌سی‌ایله کاماغه قدر توشوب ۋیاتکا بوینده چیرمشلرنی، کاما بوینده قزان سوداگرلرون تالاب کیری قایتوب کیتکانلر. ۱۴٦۸ نچی یلده روسلر قزانغه اوچونچی مرتبه سفر قلغانلر، کومترا اما، مورم، نیژگارود ولایتلرنده بر نیچه مرتبه قارا قارشو کیلوب صوغشقانلر. روس عسکری بر نیچه اورنده غالب بولسه‌ده، آخرنده هیچ فائده‌سز قایتوب کیتارگا مجبور بولغان، مقصودلرینه ایرشه آلماغانلر. روسلر کوب مرتبه مغلوب بولسه‌لرده، "ۋیاتکا ولایتلرون آلغان آچودن مسکاو کنازی III نچی ایۋان ابراهیم خانغه قارشی ۴ نچی مرتبه عسکر بیرگان: ۱٤٦۹ نچی یلده مسکاونڭ زور عسکری ایدل‌بوینچه کیمه‌لر بلان قزانغه یوناڵگان. عسکر باشلغی کناز «بیزوبنسف» بولغان. صلح خبرلری یورتولوب باشلاغانلقدن عسکرنڭ کوبراگی "نیژنی ناۋگورد" قلغه‌سنڭ طوقتاب قالغان، شول وقتده روس عسکری‌نڭ برنوغ‌سی (اوز احتیاری ایله صوغشقه بارو اوچون جیولغانلری) رخصتسز قزانغه کیتوب ۲۴ نچی مایده ایرته بلان (تاڭ وقتنده) شهر چیتنده‌گی بیسته‌گا هجوم ایتکان. یوقلاغان خلقنی تالاب، اولتروب کوب مال آلوب روسیه چیکلرینه قایتوپ کیتکانلر ایمش. (۱)

روسلرنڭ کوب مرتبه سفرلری فائده‌سز، ضررلی بولوبغنه قالساده ــ بیشنچی مرتبه کیلولری بیك اوڭغان ایمش، ۱۴٦۹ نچی یل سنتابرده مسکاو کنازی‌نڭ برادری کناز «گیورگی» زور عسکر بلەن کیلوب روسلر قزاننی هر طرفدن محاصره ایتکانلر، شهر اچندن چقوب هجوم ایتکان اسلام عسکرن یکوب شهردن صو بولن

۱) قوصکس خبرنچه ــ قزانلی‌لر طرفندن بیك‌کوبسی اولترلوب قالغانلری کیری قایتوب کیتکانلر ایمش.

اوزگانلر ایمش هم شهر یاننده‌غی بسنه‌لرون یاندروب بترگانلر، شول سببلی باشقه چاره تابا آلماغانلقدن ابراهیم خان صلح قلشورغه صوراغان هم روسلرنڭ صوراغانن یارنده بیرورگه راضی بولغاچ‌- آلار قایتوب کیتکانلر.

فرق یلدان بیرلی قزانده اسیرلکده طورغان روسلرنی یارصون‌ده قوتقارغانلر ایمش: شوندان صوڭ ۱۴۷۸ نچی یلغه قدر قزان برله مسکاو آراسنده صوغش بولماغان، شولای بولسه‌ده قزان خلقی‌نڭ مسکاوگه دشمانلغی ابراهیم خان‌نڭ وفاتینه قدر بتماگان. مسکاو کنازی III نچی ایوان‌نڭ «ناوگورود» خلقی بله‌ن نزاغ‌لری بولغانلقدن «ایوان» یکلگان دیگان خبرلرگه اشانوب ابراهیم خان ۱۴۷۷ نچی یلده عسکر بله‌ن ویاتکا، اوستیوك طرفلرینه کیتکان هم شول یل‌نڭ مای آینده قزانغه ینه روس عسکری کیلوب یتکان. ابراهیم خان‌دغی صلح قلشورغه مجبور بولغان ایمش.

ابراهیم خان ۱۴۷۹ نچی یلغه وفات بولوب اوزندن صوڭ ایکی خاتونی وبیش اوغلی قالغان. باش خاتونی نور سلطان‌دن ایکی اوغلی: محمد امین هم عبداللطیف طوغان.

۵
الهام خان (۱)
(۱۴۷۹—۱۴۸۷)

ابراهیم خان‌نڭ وفاتندان صوڭ قزان معتبرانلری آراسنده زور اختلاف بولوب بر نوع‌سی آنڭ صوفیه اصلی خاتوننن طوغان الوغ اوغلی الهام‌نی خان ایتمك بولغان، ایکنچی‌لری نور سلطاندن طوغان کچك اوغلی محمدامین‌نی قویماق بولغانلر: قزان خلقی‌نڭ بو نزاع‌سینه دون صوی ایله ایدل آراسنده کوچوب یورگان نوغای طائفه‌سی‌ده قاتشقان. نوغای پارتیه‌سی الهام‌نی یاقلاب مسکاو پارتیه‌سی محمدامین طرفداری بولغان. الهام‌نڭ خانونی نوغای طائفه‌سندن بولغانلقدن نوغای

۱) روس تاریخلرنده کوبنسچه علی (آلی) دیب یازلغان.

مرزالری آنك طرفنده بولغانلر ایمش. ابراهیم خان‌نك وفاتندن صوڭ محمدامین‌نك آناسی نورسلطان قریم حکمداری میڭلی گرای‌خان‌غه خانونلقغه بارغان ، میڭلی گرای‌خان مسکاو کنازی ایڤان‌نك دوستی بولغانلقدن مسکاو پارتیه‌سی محمد امین طرفنده بولغان آخرده نوغای پارتیه‌سی یکوب ابراهیم‌خان‌نك الوغ اوغلی الهام قزانده خان بولغان . شوندن صوڭ مسکاو کنازی IIIنچی ایڤان‌نك قزانغه دشمانلغی آرتوب محمدامین بلان انسی عبداللطیف‌نی مسکاوگا چاقروب روسیه خدمتینه قبول ایتکان . محمدامین‌گا (قاسم‌ملانی اوچون) اوقا بلغه‌سی بسویده «کاشیرا» قلغه‌سن ملك‌لاب بیرگان هم اول آنده ۱۴۸۷نچی یلغه قدر طورغان (۱) عبداللطیف‌غه باشقه قلغه‌لر بیرولگان . مسکاو کنازی « ایڤان » محمدامین‌نی قزانغه خان ایتو اوچون طرشمق بولوب وعده ایتکان. قزان مملکتی‌نك حدودنده قویلغان روس عسکری کون یکون قزانلیلر بولن صوغشونی‌کتوب طورغان . محمد امین بلان عبداللطیف آغاسی الهام خانغه غایت دشمان بولوب مسکاو کنازندن قزانغه عسکر بیرونی اوتنگانلر ، قزانده الهام خان طرفندن تورلی اوصاللقلر ظاهر بولوب خلق آنی یاراتماس بولغان ایمش. قزاندن مسکاوگا ایلچیلر بیروب ایڤاندن محمد امین‌نی خانلققه صوراغانلر ، شوندن صوڭ مسکاو کنازی ۱۴۸۷نچی یل مای باشنده زور عسکر بلان محمد امین‌نی قزانغه بیرگان، عسکر باشلقلری کناز «خولمسکی، آبوراینسکی، ریاپلوفسکی»لر بولغان. الهام خان عسکر بلان روسلرغه قارشی چقوب زوره یلغه‌سی بوینده قاطی صوغشقانلر ایمش، مگر مسلمانلر یکلوب قزانغه قاچوب قایتقانلر هم شهر اچینه کروب بیکلنگانلر ، روس عسکری ۱۸نچی مایده قزاننی محاصره ایتکان، اوچ آطنه اوتکاندن صوڭ (۹نچی ایبونده بر آز صوغشقاندن صوڭ) روسلر قزاننی آلغانلر ، الهام خان شهردن چقوب روسلرغه اوزی بیرولگان،

۱) «کاشیرا» حاضرگی «تولسکی» گوبیرناه.

خاننی آناسی، خاتونی هم ایکی انسی (مالیندار، خدای‌لوف) (۱)بلان برگه اسیر ایتوب روسیه‌غه آلوب کیتکانلر. بو خبرنی ایشتوب مسکاوده شادلی‌دن زور بیرام یاساغانلر، شوندن صوڭ IIIنچی‌ایوان اوزی‌نڭ کنازلك عنوانینه «بلغار پادشاهی» دیگان اسمنی‌ده‌قوشقان (۲) اسیر ایتلگان الهام خاننی خاتونی بلان «وُالوگدا» قلعه‌سینه ییرگانلر، آناسی بلان ایکی انسنی «بیلو اوزیرا»‌غه ییرگانلر، مسکاو کنازی‌نڭ امری ایله قزانده محمد امین‌نی خان ایتوب قویاغان. الهام خان طرفداری بولغان قزان کنازلرون، اولانلرون اسیر ایتوب مسکاوگا آلوب کیتکانلر، آلارنڭ دیندن چغارغه راضی بولماغانلرون حبس‌کا صالغانلر، بعض‌لرون اولم جزاسینه بیرولگان. الهام خان اسیرلکده «وُالوگدا» قلعه‌سنده وفات بولغان، آناسی بلان بر انسی (مالیندار) «بیلو اوزیرا»‌ده وفات بولغانلر، ایکنچی انسی (خدای لوف‌نی) حبس‌دن چغارتوب وُیلیکی کناز اوز یانینه آلدرغان هم دیندن چغوب خرستیانلکنی قبول ایتارگا قوشقان. شوندن صوڭ آنگا اوزی‌نڭ «یوُداکیه» اسملی قزنی خاتونلقغه‌بیرگان. (۳) بو تاتار کنازی دیندن چقفاچ «پیطره اسملی قویلوب بر یلدن صوڭ اولگان.

٦

محمد امین
(۱۴۸۷ – ۱۴۹۶)

محمد امین ابراهیم خان‌نڭ اوچونچی اوغلی، آناسی‌نڭ وفاتندن صوڭ قزانده خان قویو حقنده تورلی نزاغ وفتنه‌لر بولغانلقدن انسی عبداللطیف ایله روسیه‌غه کیتوب ۸ یل مقداری « کاشیرا » قلعه‌سنده

۱) ریچکوف خبرنچه – خدای بیردی اسملی.
۲) «Государь Болгарскій»
۳) لیز لوف خبرنچه – سکلسی دیب یازلغان. (Скиеская исторія)

طورغان، آناسی نور سلطان قریم حکمداری مینگلی گرای خانغه خاتونلقغه باروب آندن صاحب گرای اسملی اوغلی بولغان.

محمد امین، آغاسی الهام خاننی روس عسکری اسیر ایتوب آلغاندن صوڭ ۋیلیکی کناز ایۋان‌نڭ باردمی بلان قزانده خان بولوب اولطرغان، روسیه‌گه هیچ خیانتسز اطاعت قلو شرطی‌ایله یمین ایتکان شوندن صوڭ مسکاو کنازی قزاننی بتونلای اوز ملکنده صاناب‌یورنه باشلاغان هم اوزی‌نڭ کنازلك منوانینه «بلغار پادشاه‌سی» دیگان اسمی‌ده قوشقان، ۋیاتکا ولایتلوءن یاکادن اوزینه تابع ایتکان. قزان خانلری مسکاو کنازلری‌نڭ امری ایله قویلغانلقدن روسیه گا حاجت بولغانده عسکر برله یاردم ایتارگا تیوشلی بولغانلر (١) محمد امین خان قزانغه کیلوب اولطرغاندن صوڭ اویلانرگا (یعنی اوزینه خاتون آلورغه) مسکاو کنازندن رخصت‌صوراغانلغی معلومدر. محمد امین خان هر وقت مسکاو فائده‌سینه‌غنه اش قلوب اوزی‌نڭ توابع‌لو ینه کوب ظلم ونارلق کیترگان، حتی کوچلاب خاتون قزلرنی مسخره ایتکان ایمش. قزان خلقی محمد امین‌نڭ روسلرنی یاقلاوندن هم‌روس کوپیص‌لری‌نڭ سودا نیتی ایله قزانغه کروب ایرکنلاب یوروولرندن‌ده بیك نفر تلانگان. شول سببلی قزان معتبرانلری (کناز ومیرزالر) محمد امین‌گه دشمان بولوب قزاننی بو ظالم‌دن قوتقارور اوچون دیب باشرنلك بلان شیبان حکمداری (سیبریه خانی) «ماموق» نی خانلقغه چاقرغانلر. ١٤٩٦ نچی یل قش کوننده ماموق قزانغه کیلورگه چقغان، لکن محمد امین‌گه یاردم اوچون مسکاودن عسکر یبارگانلکنی ایشتوب بولدن کیری قایتوب کیتکان. روسلر قزاننی صاقلارغه عسکر قالدرمایچه مسکاوگه قایتوب کیتکانلر، قزان الوغلری ماموق بلان بیك دوست بولوب همان خبرلاشب طورغانلر، شول واقعه‌دن بر آی اوتکاچ ماموق یاکادن قزانغه کیلوب کرگان

١) شولایوق محمد امین خان هم سبریه خانی ماموق قزانغه هجوم ایتکانده مسکاودن یاردم صوراغان.

ودوصنلری‌نڭ باردمی بلان خانلققه اولطرغان. محمد امین خاننی قزاندن قوالاب چقارغانلر هم اول مسکاوگه قاچقان.

الهام خاننی ۋالوگداغه یبروب قزانقه محمد امین‌نی کیتروب قویغاندن صوڭ مسکاو کنازلری قزاننی اوز تبعه‌لرنده ساناب یورته باشلاغانلر، قزان خانلرینه مسکاو کنازی‌نڭ رخصتندن باشقه خاتون آلورغه‌ده ممکن بولماغان.

قزان خانلری‌نڭ بعض‌لری بتونلەی مسکاو قاقشەصینه کوزاتوب طوروب اوز تبعه‌لری‌نڭ ضوربه‌اش قلا باشلاغانلر، شول سبیلی قزان خلقی خانلری‌نڭ بو روشلی معامله‌لرینه راضی بولمابنچه کوب مرتبه فتنه کوتارگانلر، بعض وقت روسلرنڭ خلافینه، بعض وقت اوز خانلری‌نڭ خلافینه اش قلوب قزاننی مسکاو تبعه‌سندن چقارورغه بیك طرشقانلر. خانلرنی برتوشروب‌بر قویوب اوزلکسز آلشدروب طورغانلر.

محمد امین خان قزاندن قوولوب کیتکاندن صوڭ روسیه‌ده قالغان، فائده‌لانوب طورو اوچون آڭا «کاشیرا، سیرپوخف، خاتون» قلعه‌لری بیرولگان. اول آنده‌ده اوزی‌نڭ اولچاوسز حریص‌لقی بلان مشهور بولوب خلققه کوب جفالر وآورلقلر کیترگان.

٧
ماموق خان
١٤٩٦ — ١٤٩٧

ماموق قزان خانلغنده اوزن اوزاق طوتا آلماغان: مالغه اولچاوسز حریص‌لقی ایله قزان خلقن اوزینه دشمان ایتکان، سوداگرلرنڭ مال‌لرون وقزان معتبرانلری‌نڭ هرتورلی ملکت‌لرون ظلم وجبر ایله آلوب حتی اوزن خان ایتوب قویوچه اجتهاد قلغان صنف‌غه‌ده کوب جبر وظلم ایتکان. ماموق خان برمرتبه قزانقه تابع بولغان طائفه‌لرنی (یعنی اوز خلقن) تالاو اوچون قزاندن آرچه قلعه‌سینه چقوب کیتکان، آر برلرون تالاب قایتقان وقتده قزان یاقننه کوب

قواللى خلق كورگان. بو خلق - ماموقنى قزانغه كرتماس اوچون شهردن چغوب فارشى طوروچيلر ايكان. هم شولار «بزگا خلقنى تالاوچى خان كرك توگل» ديب ماموقنى قوالاب يبرگانلر، شوندن صونك ماموق نوغاى يرينه كيتوب يولده اولگان. (١)

شول آراده قزاندن مسكاوگا ايلچيلر يبرلگان. كناز III نچى «ايۋان»دن اوّل عفو اوتنوب واطاعت قلونى شرط ايتوب خانلققه ابراهيم خاننك اوچونچى اوغلى عبداللطيفنى صوراغانلر. كناز «ايۋان» شول شرطلرغه راضى بولوب ايتكان ايمش: (قزان هر وقت ابراهيم خان نسللرينك ملكنده بولور» ديو. مسكاوده قزان ايلچيلرى تكرار محمد امينغه بيرماونى اوتنگانلر هم ايتكانلر ايمش: «آندن بزنك اوزمزگا وخاتونلرمزغه‌ده كوب جفا وخوارلق بولدى» ديو. ايلچيلرنك عذرن قبول ايتوب كناز «ايۋان» عبداللطيفنى بيرورگا وعده ايتكان.

٨

عبد اللطيف خان

(١٤٩٧ — ١٥٠٢)

قزان خلقىنك عذرن قبول ايتوب مسكاو كنازى «ايۋان» قزانغه ١٤٩٧ نچى يلده عبداللطيفنى يبارگان. اول ١٤٩٦ نچى يلده قزاندن قوولوب كيتكان محمد امينلك برطوغمه انسى (يعنى ابراهيم خاننك نور سلطان اسملى خاتوننندن طوغان اوغلى)، آناسى نك وفاتندن صونك آناسى بلان قريمغه كيتكان بولغان، آندن شول يلدغنه يعنى ١٤٩٧ نچى يلده مسكاوگه -- روسيه خدمتينه كيلگان ايكان. مسكاو ملكتنده تركه‌نوب طورو اوچون آڭا «زۋينيگورود» قلغه‌سى بيرولگان (بارچه تولاولرى بلان)، يعنى هرتورلى تولاولرنى شول شهر خلقندن جيوب آلورغه بولغان. (٢) ياڭا خاننى قزان تختينه

---

١) بعض ليتوپسلرنك خبرنچه ماموق سبرگا قايتوب كيتكان ايمش.

٢) قزاندن قوولوب كيتكاندن صونك مسكاو مملكتنده محمد امينگه بايايمينيه‌لر بيرولگان. مثلا «سرپوخف، كاشيرا، خاتون» قلعه‌لرى (بارچه تولاولرى بلان) مگر اول آنده انصاف بلانگنه طورماغان كوچلك وحريصلق بلان خلقغه جبر وظلم ايتكان.

اولطرتوب خلقین بمبن ایتدرو اوچون مسکاودن کنه‌ز «غولمسکی بله‌ن پالیتسکی» بیرولگان. «بلرچه کنه‌زلرنی، اولانلرنی وعـوام خلق‌ده اوز دینلری بوینچه بمبن ایتدرلسون» دیب مسکاوکنه‌زندن امر بولغان. عبداللطیف خان زماننده قزاندن قوولغان ماموق‌نـنك قرداشی (برادری) «آغالاق» ۱۴۹۹ نچی، ۱۵۰۰ نچی یللرده قزانغه عسکر بله‌ن کیلگان. اوّلگی‌سنده مسکاودن یاردم بیرولگان، ایکنچی کیلووننده قزاننی اوچ آطنه مقداری عسکر بله‌ن چولغاب یـاتقان (محاصره ایتکان)، مگر قزانداغی روسلر شهرنی بیرمامکه بولشقانلر.

ماموق خاننی توشرگان‌آچودن تارتشقان و دشمانلاشقان نوغای حکمداری‌نك جبرندن عبداللطیف‌نی مسکاو کنازی سافلاساده اولـده قزانده اوزاق طورا آلماغان. ایکی یاقلی بولوب برطرفینه دوستلق، ایکنچی طرفینه دشمانلق کورساتمك بولغان (یعنی مسکاو کنه‌زینه‌ده هم قزان خلقینه‌ده ریالانب یارامق بولغان)، مگر اول ببك تیز سیزلگان. اوّلگی یلدوق عبداللطیف خان اوسندن زارلانوب قزاندن مسکاوگه ایلچی‌لر بارغان، «عبداللطیف اورنینه محمد امین‌نی بیه‌ر» دیب صوراغانلر؛ شول سببلی مسکاو کنازی III نچی ایوان بو خاننی تیز توشوروب ویغاولاب مسکاوگه کیترو اوچون کنه‌ز «توزدره‌وانی»نی قزانغه بیه‌رگان.

اول عبداللطیف‌نی اسیر ایتوب مسکاوگه آلوب کیتکان، آندن «بیلو اوزیرا» قلعه‌سینه‌ حبس گه‌بیه‌رلوب ۱۵۰۲ نچی یلده شونده موفات بولغان.

شوندن صولڭ قزانغه خان ایتوب ینه محمد امین‌نی بیه‌رگانلر اول اعاسی الهام‌خاندن طل قالغان چیگڭاسن مسکاوکنه‌زندن صوراب حبسدن چغارتوب آوزینه خاتونلقغه آلغان. اول خاتون الهام خان‌بلان برگا «وُالوگدا» قلعه‌سنده اوزاق طورغان.

محمد امین خان
(ایکنچی مرتبه)
(۱۵۰۲ — ۱۵۱۸)

محمد امین مسکاو کنازی III نچی ایوان‌نك یاردمی بلان قزانڭ خان بولوب اولطرساده مسکاو خلافینه اش قیلا باشلاب روسلرغه

تمام دشمان بولغان. آنڭ بو روشلى حركتينه قزان‌نڭ معتبر انلرى سبب بولغانلر ايمش: آلار قزان‌نڭ مسكاوگا تابع بولوى بلان خانلرى‌ده مسكاو كنازينه اطاعت قيلوب طوروينه راضى بولماغانلر. محمد امين‌نڭ مسكاوگا دشمان بولوينه بيگراك آغاسى الهام خان‌دن طل قالغان خاتونى سبب بولغان ايمش. اول قزان خانلغندن توشرولگان الهام بلان برگا «ۋالوگدا» قلعه‌سنده حبسده اوزاق طورو سببلى مسكاو كنازينه دشمان كوزى بلان كنه قاراغان. محمد امين خان خاتونن آرتوق يارانقانلقدن آنڭ‌تلاونچه گناه‌ش قيلغان. (روس ليتوپيسلرى‌نڭ خبرنچه خان‌نڭ خاتونى ايرون هر وقته روسلرغه قارشى طوروب مسكاو تبعه‌سندن چغارغه اونداگان، شول خصوصده قزان معتبر انلرى بلان‌ده ياشرون خبرلاشب طورغان ايمش، ايرينه اينه ايكان: «سن مسكاو ظالمى‌نڭ قلى، بو كون تختده، ايرتاگا الهام مثالنده حبسده اوله‌رسن، پادشاه‌لر وبارچه خلق سنى تحقير قيلالر، بو خورلقدن قوتل، اوسنگده مسكاو جفاسن كوتارودن شهرت بلان‌اولو آرتوق» ديو. (١) شول سببلى محمد امين خان‌نڭ‌اوزنده‌اختيارى قالماغان ايمش.

محمد امين خان مسكاوگه دشمانلقن اظهار ايتارگه كتوب‌كنه طورغان هم اول فرصت تيز تابلغان. ٢٤ نچى اييون‌ده باشلانا تورغان‌مشهور قزان يارمونكاسينه هر طرفدن كوب خلق، كوب مال برلن روس سوداگرلرى‌ده كيلگان ايكان، ١٥٠٥ نچى يلده قزانلىلر روس سوداگرلرون شهرگه كرتوب آلارغه آناتدن هجوم ايتكانلر، شهرده آلارنى تالاب بعض‌لرون اوتركالاب بتركانلر. مسكاو كنازى‌نڭ قزانده دائمى طورا طورغان ايلچى‌سن‌ده اوتركانلر، اولمدن قاچوب قوتلغان روسلرنى طوتوب نوغاى اوردا سينه اسير ايتوب آلوب كيتكانلر. (٢) قزان ولايتنده طوروچى روسلرنى‌ده خاتونلرى وبالالرى

---

١) زاگوسكين (٣٥ نچى ص.).

٢) «فوكس» بو واقعه حقنده شول روشلى يازغان: «١٥٠٥ نچى يلده محمدامين قزانده بولغان روسلر نڭ بارچه‌سن‌ده حتى پادشاه‌ايلچى‌لرون‌ده طوتوب‌يابارغه قوشقان، آلارنڭ بارچه نرسه‌لرون آلغان. روسلر نڭ‌حسابى ١٥ مڭ قدر بولغان».

بلان بارچه‌سن‌ده مال‌لرون آلوب اونر گالاب بتر گانلر، شوندن‌صوڭ محمد امین لوزی هم قزان‌نڭ کنازلری‌ده بایغانلر ایمش. خان اوزینه آلتون تاج وکموش صاوتلر یاصاتقان، اوّلگی کبی قازاندان وآغاچ صاوتلردن اشاماغان ایمش. بارمونکاگه کیلگان سوداگرلرنی شول روشلی هلاك ایتکاندن صوڭ محمد امین خان قزان ونوغای خلقندن سیکسان مڭ قدر (قرق مڭ تاتار یکرمی مڭ نوغای) عسکر جیوب مسکاو چیکلرینه کیتکان. نیژنی قلعه‌سن محاصره ایتکان، نیژنی تیره‌سنده‌گی یاصادلرنی یاندرغان. شول وقتده تاتارلرغه قارشی مسکاو کنازی یوز مڭ قدر عسکر بیرگان. نیژنی‌ده روسلرنڭ عسکری آز بولغانلقدن تاتارلرغه قارشی طوررلق قوتلری بولماغان. لیتوالردن صوغشوب آلغان طوبلری بولغان هم داری‌ده تابلغان، لکن آتا بلوچی‌لری بولماغان. ۷ نچی سنتابرده محمد امین قلعه‌نی آلورغه امر ایتکان هم حاضرلانه باشلاغانلر، نیژنی حبس خانه‌سنده اوچ یوز قدر لیتوا اسیرلری بار ایکان، «اگرده تاتارلرغه قارشی صوغشساڭز سزنی آزاد ایته‌مز» دیب آلارنی چقارغانلر، آلار بیك راضی بولغانلر، لیتوا اسیرلرون طوب آتارغه توشقانلر. شول وقتده بر نوغای کنازی (محمد امین‌نڭ قاین انسی) توکرا گینه یدره تیوب اولگان، اول چیزناسینه بولشور اوچون نوغای عسکری بلان کیلگان ایکان. عسکرنڭ حرکتی آنڭ تدبیر نچه‌گنه بولغانلقدن اول اولگاچ قزان عسکری آراسنده ترتیبسزلكلر کورله باشلاغان: باشلق‌لری اولگاچ نوغایلر صوغشودن طوقتاغانلر، قزانلی‌لر صوغشو طرفنده بولغانلقدن ایکی آراده نزاع چققان، نوغایلر بلان قزانلی‌لر اوز آرا صوغشه باشلاغانلر، محمد امین خان‌بو صوغش‌نی کوچکا گنه طوقتاتقان ایمش، روسلر ولیتوا کشی‌لری بولارنڭ هر ایکی طرفینه‌ده طوپلردن آتقانلر. محمد امین خان هیچ بر نتیجه‌سز عسکری بلان تیزراك قایتوب کیتارگه مجبور بولغان. شول واقعه‌دن صوڭ تیژنی‌ده نوغای مرزاسی‌نڭ اولگان اورننده ایلیه کنیسه‌سی بنا قیلنغان. کناز

ایوان بوز ملك قدر عسكر جیوب «مورم» قلعه‌سینه بارورغه امر ایتكان، لكن شولوق (۱۵۰۵ نچی) یل‌نڭ كوز كوننده (۲۷ نچی اوكتابرده) مسكاو كنازی III نچی ایوان اولگان، اورنینه اوغلی III نچی «واسیلی» اولطرغان، بو كناز قزانلی‌لردن آناسی‌نڭ اوچن آلورلوچون ۱۵۰۶ نچی یل یاز كوننده زور عسكر جیوب اوزی‌نڭ «او گلیچ» قلعه‌سنده‌غی برادری «دمیتری» بلان كناز «بیلسكی» نی آتلار و كیمه‌لر بلان قزانغه ییبرگان، آتلی عسكر قوری یردن بارغان. روسلرنڭ بو سفرلری بیك اوڭمادان: ۲۲ نچی مایده روس كیمه‌لری قزانغه كیلوب طوقتاغانلر، اوزاق سفردن آرغان و كوننڭ قزولغندن حالسز بولغان روس عسكری قزانلی‌لر برلان صوغشورغه طوتونغان. روسلر قزان عسكرن شهر اچینه قوالاب كرگان وقتده تاتارلرنڭ قوتلی آتلی عسكری روسلرنڭ آرتندن توشوب ایدل طرفندن یولارون اوزگان، روسلر قاچا باشلاغاچ تاتارلر بیك كوبسن اوتوگانلر، بعضلری بر كولگا توشوب باتقانلر، (۱) بعضلری اسیر بولوب تاتارلر قولینه توشكانلر. بیك آزی‌غنه كیمه‌لرینه باروب اولطرغانلر، آلار آرتدا قالغان مسكاو عسكرون كتوب آلغانلر، اول عسكر كیلوب یتكاچ كناز «دمیتری» باشدن قزانغه هجوم ایتكان. ۲٤ نچی ایبونده (روس سوداگرلرون هلاك قلغاندن بریل بولغانده) روس عسكری آرچه فرنده‌غی یارمونكاغه كیلوب هجوم ایتكان. شول وقتده محمد امین خان روسلرنی یگگانلكدن (آلارنڭ كیری كیلولرندن خبری بولمایچه) اوزی‌نڭ احبابلری بلان آرچه‌فرنده چادرلرده كیف وحضورده یاتا ایكان. اول زور یارمونكا وقتده آرچه‌فرده بر مكدن آرتوق چادرلر بولغان، كناندن روس عسكری هجوم ایتوب كوب خلقنی آتلار بلان تابناتوب واولتروب هلاك ایتكان. خلق قورقوب شهر اچینه قاچوب كرگان، تار اورامنلرده بر برسین تابناب هلاك بولوب بتكانلر،

۱) اول كولنی روس لیتوپس‌لرنده «نجس كول» (Поганое озеро) دیب یازلغان.

روسلر شهر اچینه کرماینچه یارمونکنی تالارغه، آشارغه ـ ولچارگه طوتنغانلر، عسکر باشلقلری خان چادرلرنده یال ایتارگه یاتنقانلر، محمدامین خان بیوك منارەدن روس عسکری‌نك حرکتن قاراب طورغان. آروب وایسروب یوقلاغان روس عسکرینه ایکنچی کونغی ایرته بلەن شهردن چقوب قزان‌نك بکرمی مك آتلی عسکری، اوطزمك جایاولی چیرمشلر هجوم ایتکانلر، روس لیتوپیس‌لری‌نك خبرنچه روسلر آرتلارندن قوالاب، کیسوب اولتروب کیلگان تاتار عسکرندن صارق کنوی کبك قاچوب کیمەلرینه کرگانلر ایمش. بنوڭ آرچه قری روسلرنك قانلی اولکلری بلەن قابلانغان، بیك کوبی صوغه بتقلن. (۱) بولای بلان قزان بلغەسی روس اولکلری بلان طولغان «تاتارلر کوپر اورنینه روس اولکلری اوستندن یوردیلر» دیب یازلغان. روسنڭ اوچ کنازلری‌ده اولگان، برسین تاتارلر اسیر ایتوب قزانده جزا قیلغانلر، مسکاونك یوز مك عسکرندن باری بدی مك کشی گنه قالغان ایمش. مسکاوده بو خبرنی ایشتوب بیك قایغرغانلر. (۲) آندن صوڭ کناز «ۋاسیلی» قزانغه ینه عسکر یبەروب اول آچونی قایتارمق بولغان. مگر محمد امین خان تیزدن کناز «ۋاسیلی»غه خط یازوب توباتچیلك برله صلح قلشونی صوراغان (۱۵۰۷نچی یلده) شوندن صوڭ هکوب یل‌لر (حتی محمد امین خان‌نك وفاتینه قدر) مسکاو بلان قزان آراسنده هیچ بر نزاع بولماغان، تاتولق وطنچلق بولغان. (۳)

۱) زاگوسکین. (۴۷نچی ص.).

۲) بو واقعه حقنده «فوکس» شول روشلی یازغان: «۱۵۰۶نچی یلده قزانغه روس عسکری کیلگان. روسلرنڭ کوچی آرتقلغین بلوب تاتارلر اوزلری‌نڭ لاگیرلرون تاشلاب کیتکانلر، روسلر آنی آلغانلر، مگر شول وقتده (۲۵نچی اییولده) آلارغه قاچوب طورغان تاتارلر هجوم ایتوب روسلرنڭ کوب خلقی کیموب کیری جیکارگا مجبور بولغانلر، اوزلری‌نڭ بر نیچه طوبلرنده قالدرغانلر».

۳) بونڭ حقنده «فوکس» شول روشلی یازغان: «آندن صوڭ محمد امین بیك تیز اوزگاردی، آنڭ آناسی قریم خانی‌نڭ خاتونی بولغان، قریم خانی، مسکاو کنازی «ۋاسیلی» ایله بر اتفاقده بولغان. آناسی‌نڭ واسطەسی برله محمد امین خان ۱۵۰۷نچی یلده روسیه بلان اولگیچه یاشاگادن اتفاق قلشوب اش یورته باشلاغان هم قزانده اسیرلکده طورغان روسلرنیده قوتقارغان. مسکاوگا هر دایم اوزی‌نڭ اطاعتن بلدروب طورغان»

محمدامین خان یمان آورو ایل مبتلا بولوب بتون تنی جراحتلنگان.
خان اوزاق زمان آورو بولغانلقدن قزان خلقی کناز «ۋاسیلی» دن
سوراغسانم؛ محمد امین اولگاندن صونگ قزانده بر مرتبه طوروب
کیتکان عبداللطیف نی خان ایتوب قویونی. قزانلیلر هر وقت مسکاوگه
تابع بولوبه خانلرنی‌ده مسکاو کنازی‌نینگ رخصتی بلان‌گنه (یعنی اول
بیرگان آدملرنی‌گنه) قویارغه وعده بیرگانلر ایمش. عبد اللطیف
قزان خانلقینه تعیین ایتوب قویلساده ١٥١٧ نچی یل نویابرده مسکاوده
وفات بولغان. آندن صونگ اوزاق طورمابنچه (١٥١٨ نچی یل دیکابرده)
محمد امین خان‌ده وفات بولغان. آننگ وفاتی حقنده مسکاو کنازینه
٢٦ نچی دیکابرده خبر کیترگانلر، محمد امین خان‌نینگ وفاتندن صونگ
قزانده سرای‌دن چنقان الوغ محمدخان‌نینگ نسلی کیسلدی. محمدامین‌خان
اوزندن صونگ (آتا بر - آنا باشقه) انسی صاحب گرای‌نی قریم‌دن
کیتروب قزانده خان ایتمرگه وصیت قلغان ایمش. (١) لکن شولیلده
صاحب گرای‌نینگ آتاسی (قریم خانی مڭلی گرای بن حاجی گرای) وفات
بولغان. اورنینه اوغلی محمد گرای خان بولوب برادری صاحب گرای‌نی
حبس قلغان. (٢)

٩

شاه علی خان
١٥٢١—١٥١٩

محمد امین خان‌نینگ وفاتندن صونگ مسکاو کنازی «ۋاسیلی»
قزانغه روسیه خدمتنده طورا طورغان (قاسیم حکمداری) شاه علی‌نی
یبرمکچی دیب معلوم ایتکان. قزان معتبرانلری (کنازلر، اولانلر)
اوزلری‌نینگ وعده‌لری بوینچه مسکاو کنازی‌نینگ امری بلان قویلغان
خاننی قبول ایتکانلر. شاه علی‌نینگ آتاسی، الله یار، آلتون اوردا خانی

١) مستفاد الاخبار (١٢٩).
٢) مستفاد الاخبار (١٢٩ نچی ص.)

احمدنڭ اوغلی بولغان وبر مدت استرخانده خان بولسه کراك، چونکه روس لیتوپیس‌لرنده شاه علی‌نی «استرخان کنازی» دیب یازلغان. قریم خانی محمد گرای قزانغه اوزی‌نڭ برادری صاحب گرای‌نی قویه‌ق بولغان هم قزانغه اوزلری‌نڭ دشمانلری ــ آسترخان کنازلرندن براونی خان اینوب قویودن خوفلنگان. شول سببلی محمد گولی خان کناز «ۋاسیلی»دن قزانغه شاه‌علی‌نی قویماسقه اوتنگان، مگر «ۋاسیلی» بونی قبول ایتماگان «قزانلی‌لر شاه علی‌نی بیك صوربلر» دیب جواب بیرگان ایمش، اما درسلکده قزان خلقی شاه‌علی‌نی بنونلای صوراماغان. قزاندن «ۋاسیلی»گه بو روشلی خط یازغانلر ایمش: «قزان یری الله نقی هم سینکی، بز الله‌نڭ بنده‌لری وسنڭ قللرونڭ، سن پادشاه، بزنی‌وبتون برمزنی ایسکا توشروب بر پادشاه تعیین قلساڭ ایکان»دیو. «ۋاسیلی»نڭ قاراماقنه قزان خانلغینه شاه‌علی ایڭ موافق کورلگان: روسیه‌ده تربیه قلنغانلقدن اول مسکاوگه بیك اشانچلی بولغان، هم اوزی‌ده مسکاو کنازینه طوغری وخیانتسز بولوب امانت کبی‌طورونی وعده ایتکان ایمش. کناز «ۋاسیلی» شاه‌علی‌نی قوبو بله‌ن قریم خانی محمدگرای‌گه‌ده قارشی طورمق بولغان. شاه‌علی‌نی (١٥١٩ نچی آپریلده) قزانغه ۋایۋدا «کارپف» کیترگان، شاه‌علی اوزی بله‌ن برگه کوب تاتارلر آلوب کیلگان، آنی قزانغه بیرگانده کناز «ۋاسیلی» قزان خلقی‌نڭ قولندن یمین یازوی آلورغه قوشقان. شاه‌علی‌نڭ اوزینه «ۋبلیکی کنازنڭ اشلرون صاقلارغه هم بتون قزان مملکتی‌نڭ خلقی وبالالری بله‌ن، مسکاوگه. اطاعت قلونی قویماسقه امر ایتلگان، لکن باشقا خان قزانده آرتوق آبروی تابا آلماغان: هر وقت مسکاو کنازی‌نڭ امری بله‌نگنه اش قلوب هم أنڭ فائده‌سن‌غنه کوزاتوب اوز توابع‌لرینه التفاتسز بولغانلقدن قزان معتبرانلری آنی برده یاراتماغانلر. آلار مسکاودن شاه‌علی‌نڭ اخلاصن صوندروب روسیه‌غه تعلقنی‌ده بتروور اوچون آنی اوکتلب ونورلیچه طرشوب قاراغانلر، شاه‌علی آلارنڭ کیڭاشلرون طوتماغان، بلکه مسکاو خلافینه طرشقان اوچون کوبسن جزالاغان،

حبسکه صالغان، بعضلرون اولترتکان. شوله حرکتلری بلان قریم خانی محمدگرای فائدهلانغان: قزان معتبرانلری آنک بلان یاشرون خبرلهشیب کینکاش ایته باشلاغانلر، محمدگرای‌نک کچی انسی صاحب گرای‌نی قزانغه خانلقغه صوراغانلر، اگرده قزان خلقی صاحب گراینی خان ایتوب قویسه ـ محمد گرای خان قزاننی مسکلودن خوفسز ایتوب سیاسی جهتلرندن هیچ کمگه تابع ایتدرمسککه وعده قیلغان. قزانده بیلکه قوتلی قریم پارتیه‌سی بولغان، اوودا پارتیه‌سی آزراق ایکان. قریم خانی محمدگرای قزانده زور فتنه چقاروب ۱۵۲۱ نچی یل یاز کوننده اوزی‌نک انسی صاحب گرای‌نی قریم عسکری وکوب کنازلی ومرزالر بلان قزانغه کیتروب کرتکان. هیچ قارشی طوروچی بولماغان. (۱) قزانده شاه‌علی‌نی توشروب آنک اورنینه صاحب گرای‌نی خان ایتوب قویغانلر هم آنی خلققه معلوم ایتدرلگان. شاه‌علی بلان روسیه ایلچی‌سن هیچ ضرر تیکرمایچه کیری مسکلوگه قایتاروب یبرگانلر، قزانده روسلرنی وشاه‌علی طرفداری بولغان بیش ملک قدر تاتارلرنی‌ده ملاک ایتوب پادشاه خزینه‌سن‌ده تالاغانلر ایمش. باشقا خان مسکلو، ایلچی‌سی بلان شاه‌علی‌نی اولترتمایچه صوراب آلوب اوزی‌نک آتلرینه آتلاندروب ایکی تاتار خدمتکاری بلان اوزاتقان ایمش. بو واقعه‌نی ایشتکاندن صونک ۋیلیکی کناز هلاک بولغان خرستیانلر ایله شاه‌علی اوچون بیک قایغرغان، چونکه شاه‌علی‌نی طوغری خدمتی اوچون اول بیک یاراتقان. شاه‌علی‌نک ایسانلکی نیز ایشتولگان. آنی ایکی تاتار اوزاتا کیلگانلر. ابدل بوینده بالق توتا تورغان روسلر قزانده خرستیانلرنک هلاک بولغانون ایشتکاچ ایلرون وقوراللارون تاشلاب شاه‌علی بلان برگه روسیه‌غه قایتوب کیتکانلر. ۋیلیکی کناز

---

۱) فوکس تاریخنده «شاه‌علی‌نی قوولاب یبرگاندن صونک قزان خلقی خانلققه قریم خانی‌نک اوغلی صفا گرای‌نی قبول ایتکانلر» دیب یازلغان، صاحبگرای حقنده بر سوزده یوق. بو «فوکس»نک خطاسی بولمق کراك، چونکه شولوق صحیفه‌ده بو روشلی شرح یازلغان.

Лѣтописцы называютъ его Саибъ-Гирей или Сапъ-Кирей. Въ татарскихъ рукописяхъ Сахибъ-Гирей.

روسيه حدودنه شاه‌علی‌نی قارشی آلورغه امر ايتكان، مسكاوگه بينه‌راك اوزی‌نك يارچه الوغلاری شاه‌علی‌گه قارشو چقغانلر، پادشاه سرابنه ينكانده كناز اوزی‌ده التفات و بومشاقلق بلان قارشی آلغان هم شاه‌علی‌نك سلامتلگی اوچون سرابنه كروب شكرانه ايتكان و شادلانغان.

شاه علی مسكاو كنازينه قزان خلقندن وقريم خانندن شكايت قلغان لكن ۋيليكی‌كناز اوزی‌ده چيتملكده بولغان، ١٥٢١نچی يل سنتابرده شاه علی مسكاودن‌ده چقوب قاچقان، چونكه اولوقتده قريم خانی عسكر بلان كيلوب مسكاونی چولغاب آلغان.

صاحب گرای‌نی قزان خانلغينه قويغاندن صونك قريم‌خانی محمد گرای اوزی عسكر بلان روسيه‌غه كيتوب روس قريه‌لردن طوزدرب مسكاوگا قدر كيلگان. هم كناز ۋاسيلی‌نی‌دان تولارگا مجبور ايتكان. «ۋاسيلی» بو قدر خوفلی دشمانغه قارشی طورورغه بر ده حاضرلانمگا-نلكدن دان تولارگا راضی‌بولغان، گرچه اوزينه خوارلق بولسه‌ده-آننك شرطلرينه راضی بولغان.

روس خلقی تاتارلر هجومندن بيك‌قورقغانلقدن مسكاوكنازی قزان مملكتی‌نك چيكلرينه ساقچی عسكرلر قويغان. ١٥٢٤نچی يلغه قدر روسيه‌دن قزانغه عسكر ييرو ممكن بولماغان، چونكه‌اول‌يللرده (٢٠ يل مقداری) روسلر پولشه پادشاه‌لری بلان اوزلوكسز صوغشوب طورغانلر.

١٠

صاحب گرای خان.
(١٥٢١ — ١٥٢٤)

صاحب گرای خان اۋلگی كوندانوك مسكاوگه اوزی‌نك قاطی دشمانلقن معلوم ايتكان. قزانغه كيلوب اولطرغان‌بلدوق اوزنك آغاسی محمد گرای‌خان‌بلان برگا مسكاو ولايتلرينه صوغش‌بلان باروب روسلوغه كوب هلاكت‌لك ايرشدرگانلر، روسلرنی‌بانوزماننده‌غی كبك‌قورقتغانلر.

قريم وقزان عسكرى بيك كوب روس خلقن اسير ايتوب آلوب كيتكانلر. محمد گراى خان آلتون اوردانى اوّلگى درجه‌سينه كيترمك بولغان، شول نيت برله استرخاننى ده آلغان. ١٥٢٣ نچى يلده صاحب گراى خان‌نڭ امرى برله قزان بازارى‌نكاسينه كيلگان روس كوپيص‌لرون هم مسكو كنازى‌نڭ قزانده‌غى ايلچى‌سن ده اولترگانلر ايمش. صاحب گراى خان ينه روسيه‌غه باروب «ۋلاديمر» قلعه‌سن تالاب «بيرازوپوليه» قريه‌سن ياندرغان، «نيژنى» قلعه‌سن ده محاصره ايتكان، لكن آنى آلا آلمايىنچه قايتوب كيتكان. روسلرنڭ بختينه قارشى محمد گراى خان استرخان مملكتن قريم‌غه تابع ايتكاندن صوڭ اوزينه نوغايلرنى دشمانلاشدرغان. آلار قريم‌نڭ زور ايون اوزلرينه ضررلى صاناب كتاندن قريم تاتارلرينه هجوم ايتكانلر هم شول وقتده محمد گراى خاننى ده اولترگانلر. آندن صوڭ قريم‌ده سعادت گراى خان بولوب آنڭ قزان اشلرون قارارلق قوّتى بولماغان صاحب گراى خان، قريم حاللرندن خبرى بولمايىنچه، قزان وقريم عسكرى روسلرنى يڭگانلكدن قورقوب (١٥٢٣ نچى يلده) قزانده‌غى روس سوداگرلرى ايله مسكو كنازى‌نڭ ايلچى‌سن اولترورگا قوشقان ايمش.

قريم‌نڭ ياڭا حكمدارى سعادت گراى خان مسكو كنازى «ۋاسيلى»نى قزان خانى بله‌ن كيلشدرورگه (ياتولاندرورغه) بيك طرشقان، لكن مسكو كنازندن بو روشلى جواب آلغان ايمش: «پادشاه‌لر لوز آرا صوغشسالرده ايلچى‌لرنى وسوداگرلرنى اولترمابلر، مين اول ظالم بله‌ن كيلشاچك توگل‌من» ديو.

پولشه بله‌ن ياتولانغاندن صوڭ مسكو كنازى قزان بله‌ن صوغشورغه حاضرلانه باشلاغان. ١٥٢٣ نچى يل آوغوست‌ده مسكودن قزانغه عسكر يبرولگان، اول عسكرنڭ باشلغى قزاندن سرولگان شاه‌على بولغان. بو عسكر قزانغه باروب يتمگان، بلكه قزاننڭ ايدل بويينده‌غى ۋلايتلرينه تله‌ك ويشوب وقريه‌لرنى طوزدروب بورگان. روسلر شول سفرلرنده «صورا» يلغه‌سى‌نڭ ايدلگه قوشلغان يرنده مسكو كنازى اسمنده «...كى» قلعه‌سن بنا قلغانلر. قزان يرنده بو قلعه‌نى بنا قلو

TÜRK TARİH KURUMU KÜTÜPHANESİ

کیلچکده، قزان بلن صوغشقان وقتلرده، روس عسکرینه تراك بولوب طورور اوچون ضرور بولغان. صاحب گرای خان مسکاو مملکتن اوزینه زور خوفلی ساناب قزاننی استانبولغه تابع ایتو حقنده سلطان سلیمان بلن خبرلهشه باشلاغان، قزاننی روسلردن صاقلار اوچون آندن یاردم صوراغان. سلطان بونی قبول ایتوب "قزان عثمانیه دولتی‌نك بر ولایتی" دیب اوز اسمندن اعلام ایتکان. ترکلرنك روسیه حکومتینه بیرولگان خبرلرینه مسکاودن بو روشلی جواب بیرولگان: "قزان هر وقت مسکاوگه تابع بولغان هم بولور، شونه چقاروچی صاحب گرای‌نك قزاننی سلطانغه بیرورگه هیچ حقی یوق" دیو.

١٥٢٤نچی یل یاز کوننده کناز «واسیلی» قزانغه یته یوز ایللی مك عسکر یبرگان. (١) عسکر باشلقلرندن برسی ینه شول قزاندن صرولگان شاه علی بولغان. استانبول سلطانی‌نك یاردمینه اشانمیطورغان صاحب گرای، مسکاودن بو قدر زور عسکرنك قزانغه یونالوندن قورقوب، قزاندن قریمغه قاچقان، قزانده اوز اورنینه برادری محمود گرای‌نك اوغلی اون اوچ یاشلك صفا گرای‌نی قالدرغان (٢) هم خلقغه ایتوب کیتکان ایمش: «روسلرغه قارشی استانبول سلطانندن یاردم صورارغه بارام» دیو.

قزان خلقی صفا گرای‌نی خان ایتوب اعلام ایتکان، چواش، چیرمش، آر طائفه‌لرندن عسکر جیوب قزانغه کیلوب تورغان روس عسکرینه قارشی طوررغه بیك نق حاضرلانه باشلاغانلر. صاحب گرای شوندن صوك اوزاق طورماینچه قریمده خان بولغان.

.II

صفا گرای خان.

(١٥٣١—١٥٢٤)

صفا گرای قزان تختینه صوغش‌نك قزغنلی وقتنده اولطرغان. ١٥٢٤نچی یل ٧نچی ایپولده روس کیمه‌لری قزانغه یاقن کیلوب ایدل

١) فوکس خبرنچه-١٥٢٤نچی یل ایپولده قزانغه ١٨٠ مك عسکر بیرولگان
٢) صفا گرای- قریم خانی مکلی گرای اوغلی "فتی گرای" نك اوغلی بولغان

اورتاسنده بر آتاوغه طوقتاغان. (١) عسکر باشلق‌لری قوری‌دن کیله تورغان آتلی عسکرنی کتوب بو اورنده هیچ حرکتسز ٢٠ کون طورغانلر. (٢) شول وقتده قزانده آچلق تورولغان. محاصره‌سی جانا باشلاغان، قزان خلقی اوطنی سوندریب کربیسنی‌ده توزاتکان، مسکاو عسکری شول وقتده‌ده قزانغه هجوم ایتارگه بازماغان. قزان خلقی روسلرنی هر دایم طنچسزلاب طورغان. چیرمشلر یولبارده‌قارشی طوروب روسلرغه آزق آزلارگه اختیار بیرماگانلر، مسکاو بسطن روس عسکری آراسنداغی یولنی‌ده اوزگانلر، روسلر اهلری ناچارلانغانلقدن مسکاوگه خبر ایتارگه کشی‌ده بیره آلماغانلر، شول اراده دخی «آتلی عسکرده مغلوب بولغان ایمش» دیب خبر تارالغان، روسلر بیک قورقغانلر، لکن اول خبرنڭ درست توگل‌لگی تیز بلنگان، آتلی عسکر ایکی برده صوغشوب قزان عسکرن یکوب کوب مشقت وچیتنلك بلان‌قزانغه‌کیلوب یتکان، ١٥ نچی آوغوستده روس‌عسکری قزانغه یاقن کیلگان. چیت مملکتلردن یاللاب کیلگان عسکر قزانغه هجوم ایتونی تلاسه‌ده عسکر باشلق‌لری هجوم ایتارگه بازماغانلر، مسکاودن عسکر اوچون حاجت بولغان آزق، کیوم، قورال کبی نرسه‌لرنی کیترو وچیتن‌بولغان. کوب قورال‌لری یولده تلف‌بولوب بتکان (بوغالغان) صوغش تدبیرلری‌ده بیك نچار بولغان، عسکر باشلقلرینڭ صوغش باشلارغه توکل‌لری (بهادرلقلری) واخلاصلری‌ده بولماغان. قزان‌نڭ آتلی‌عسکری‌روسلرنڭ اوزلردن‌چولغاب آلغان. قزان خلقینڭ صوراوی بوینچه‌روسلر صلح‌قلشوب تاتارلردن‌اطاعت‌قلوغه وعده آلوب وقیمتلی‌بولاکلر آلوب قایتوب کیتکانلر، هر ایکی طرفدن‌ده ایلچی‌لر قویلغان (یعنی قزانده هم‌مسکاوده) قزان خلقی مسکاو کنازینه اطاعت قلوغه وعده ایتکان. روس عسکری‌نڭ باشلقی کناز «بیلسکی» نی،

---

(1) „Гостиный островъ"

(٢) جیاولی عسکری هر وقت کیمه‌لر بلان، آتلی عسکری قوری‌دن ایدل بوینچه کیلگان.

شول قدر قورقاقلقی اوچون خوارلانب ویلیکی کناز «واسیلی» بیك آچولانغان، کنەز «بیلسکی» میتراپولیت‌نڭ قاتشوی بلان گنە جزادن قوتلغان، اول قاتشماسا اولم جزاسینە بیرلاچك ایکان.

روسلرنڭ بو سفرلری حقندە لینوپس‌لردە، روس تاریخلرندە تورلیچه یازلغان:

۲) «روسلرنی آتلی عسکرنڭ کیلوب بتوی‌دە اوزاق قواندرماغان، آلارغە‌دخی ایکنچی بر قضا ایرشکان: روس عسکری کیمەلر بلان «طورویچ» آتاولرینە کیلوب یتکاندە ایدل‌نڭ تار برندە تاشلر و آغاچلر بلان بوغان اورنغە کیلوب ککرگانلر، کیمەلری بربوسینە بەرلوب واتلغالاشان. روس کیمەلری اوبولگان تاشلر وآغاچلر آراسینە کروب قسلغاچ چیرمشلر یار اوستندن اوق بلان آلدن‌دە و آرتدان‌دە آتا باشلاغانلر، کیمەلرگە یار اوستندن تاشلر وبورانەلر تاغلاب آلارنڭ کوبسن باطرغانلر، روسلرنڭ کوب کیمەلری و کوب عسکری هلاك بولغان، آزوقلری وطوبلری‌دە باتقان، کوبسن چیرمشلر تالاب آلغانلر ایمش.

کیمەلرنڭ بیك آزی‌غنە قوتلوب قالوب قاچقانلر. چیرمشلر عسکر باشلغی کناز پالیتسکی‌غە بیك کوب ضرر کیترگانلر. «ریچکوف» خبرنچە شول وقتدە اولترلگان وصوغە باتقان خلق‌نڭ حسابی ۳۰ مڭ قدر بولغان ایمش. طوبلر بلان زور یدرەلرنی صودان چغارب چیرمشلر قزانغە بیرگانلر ایمش. شولای بولسەدە روسلر ۱۵ نچی آوغوست‌دە قزاننی محاصرە ایتکانلر، قزان خلقی‌نڭ حالی مشکل بولا باشلاغان، طوب آتا بلە توروغاچ بر گنە کشی‌لری بولوب اول‌دە شول وقتدە اولترلگان. شولایوق روسلرنڭ‌دە حالی بیك مشکل بولغان. بولدە چیرمشلر هلاك ایتوب بترگانلکدن آزقلری بردە قالماغان، بتارلك قورالاری‌دە بولماغان، کیمەلردە بیك آزغنە قالغان. قزان خلقی‌نڭ صلح قلشونی صوراغانن بلگاچ روسلرنڭ عسکر باشلغی

بیك قوانغان ایمش هم بیك تیز قزاندن عسکرنی آلغانلر. قزان خلقی مسکاو کنازندن اوزلری‌نڭ اوّلگی دشمانلقلارون بتروب صفا گری‌نی قزانده خان ایتوب قویونی صورافان.

بو صوڭغش باشده مسکاو کنازینه بیك اومیدلی کورنسه‌ده — آخرده قایغولی روشده بتکان، کناز ؤاسیلی قزان خلقی بلان شول روشده صلح قلشورغه مجبور بولغان.

۳) «لیزلف» (۱) بوروشلی بازغان: ۱٥۲٤ نچی یلده یوز ایللی مڭ عسکر جیوب اون ایکی مشهور ؤایؤدالر بلان ایدل بوینچه کیمه‌لرده وقوری‌دن قزانغه ییرولگان. قزان خانلرینه تابع بولغان مجوسی چیرمشلر ایدل اوستنده بارانورغان عسکرگه توبه‌ملاکتلك کیتر گانلر: کوب عسکرنی اولتر گانلر، نرسه‌لرون تالاب آلغانلر. آتلی عسکر قزانغه‌یاقنلاشوب‌زویه بلغه‌سینه قدر کیلگان، قزان‌بیرلردن آلغانلر، مگر کیمه‌ده‌گی عسکرنڭ نه حالده ایکانون بلما گانلر، تاتارلر بلەن صوغشوب آلارنڭ کوبسن اولتر گانلر» واسیر ایتکانلر «آتان» اسملی نوّتلی کنازنی دخی «آتالق» اسملی کنازنی‌ده طوطوب آلغانلر. خان اوزی قزانغه کروب بیکلانگان. بلغه آرغلی چیققانده اوچ کون صوغشقاندن صوڭ تاتارلر بکلوب قزانغه قاچقانلر، روسلر آرتلارندن ایدل گه قدر قوالاب بارغانلر، تاتارلر کیمه‌لرینه اولطروب قاچقانلر. اولگان وصوغه باتقان تاتارلرنڭ حسابی قرق‌مڭ‌قدر بولغان. اولطر بدی کنازلری ومرزالری اولگان، الوغ مرزالری «آلوها» نی تری کوبنچه طوتوب مسکاوگه آلوب کیتکانلر، قالغانلری خان بلان برگه قاچب قزانغه‌کروب بیکلانگانلر. روسلر اوزاق‌طورغانغه کوره عجبلانب همان کیمه‌ده‌گی (یعنی ایدل بوینچه کیله تورغان) عسکرنی کتوب طورغانلر، ایکی ؤایؤدا دشمانلر آراسندن قاچوب چغوب کیمه ده‌گی عسکرنڭ هلاك بولغانن کیلوب سویلا گانلر، کوبسی آچقه اولگانلر ایمش. شوندن صوڭ ؤایؤدالر قزانغه بارمایینچه مسکاوگه

۱) «اسکیف تاریخی» (برنچی جزئی).

کیری قایتورغه کیکاش ایتکانلر، آستینا واتا طورغان فورالداری بولماغاچ شهرنی محاصره ایتو فائدهسز ایکانین سوبلاگانلر، اول قورالدارنی چیومشلر بارچهسندهده ایدلگه یاطرغانلر. صواوستنده کیلگان عسکرنك قالغانی کیمهلوون بانداروب آتلی عسکر بلان برگه قایقلو روشده مسکاوگه قایتوب کیتکانلر. ۋیلیکی کناز عسکرینك شول حالگه توشکانوی بلوب بیك قایغرغان ایمش. شول واقعهدن صونك قزان بلان مسکاو آراسنده بر آز مدت تاتولق بولوب طورغان، مگر بیش یلدن صونك ینه صوغش باشلانغان.

صلح قلنغاندن صونك صفا گرای نی خان ایتوب تصدیق قلونی صوراب قزاندن مسکاوگه ایلچیلر یبرولگان، قزان خلقی شونك برابرینه مسکاو کنازی III نچی "ۋاسیلی" غه اطاعت قلونی وعده ایتکان. مسکاوده ۋیلیکی کنازنك صفا گرای نی قزاننك حقیقی خانی دیب صاناوی حقنده مذاکره ایتلگان. آراده دشمانلق تمام بتوب روسیهنك ایلچیسی "پیل یموف" قزاننك خاننده، معتبرانلرندن وخلقندن کناز "ۋاسیلی" غه خیانتسزلك واطاعتلری حقنده یمین یازوی آلغان.

روسلرنك ۱۵٤۲ نچی یلدهگی سفرلری نتیجهسز بولسهده کناز "ۋاسیلی" قزاننك سوداسینه زور ضرر کیترگان: یلده بر مرتبه (اییول‌ده) بولا تورغان قزان یارمونکاسی آزیه بلان یاۋروپا آراسنده سودا جیتندن وسطه کبی بولوب طورغان. شول یارمونکاغه کوب روس سوداگرلری‌ده کیله ایکان. کناز "ۋاسیلی" روسلرنی قزانغه کیلودن منع ایتکان، آزیه خلقی بلان سودا قلو اوچون روسیه سوداگرلرینه ایدل‌نك شول جانبنده حاضرگی "ماکاریف" قلعهسی اورنینه جیولورغه امر ایتکان. (۱) شوندن مکارجه یارمنکاسی باشلانغان (آنی صونکندن، ۱۸۱۷ نچی یلده، "نیژنی ناۋگورد" غه کوچرلگان). مسکاو کنازی نك بوروشلی تدبیرلری اوّلده روس سوداگرلری اوچون الینه ضررلی

---

۱) اول اورنده مناسطیر بولوب آنی کناز "ۋاسیلی" تیومنی زمانده تاتارلر طوزدرغانلر.

بولغان؛ چونکه جنوب وشرق طرفندن کیله تورغان سوداگرلر همان اوّلگیچه قزانغه کیلگانلر. لکن صونگیدان قزاننڭ اوز سوداگرلری ده سودا ماللارین آلشدرو اوچون روسیهگه بارا باشلاغانلر.

۱۵۲۴نچی یلدن صونگ مسکاو بلن قزان آراسنده تاتولق بولوب بیش یل مقداری صوغش بولماغان. بیش یلدن صونگ آرالری یاڭادن بوزلوب صوغش باشلانو احتمالی بولغان. قزاندن روسیهگه یوروشلی خبرلر کیلگان: «صفاگری روسیهگه یاڭادن دشمان بولوب قزان خلقن مسکاو کنازینه قارشی قوترتا، قزاندهغی روسیه ایلچیسن حقارت قلوب آڭا ظلم ایتکان» دیو. ۱۵۳۰نچی یلده نیژنی ناوگورددن کوب کیمهلر و آتلر بلن قزانغه بنه زور عسکر یبرلگان. بو عسکرنڭ باشلغی ۱۵۲۴نچی یلده قزانغه باروب تورقب قایتقان کناز «بیلسکی» بلن شامعلی بولغان، آلار بلن دخی اورته قدر ۋایۋودالر یبرلگان(۱) صفاگری خان روسلرغه قارشی طورورغه بیك نق حاضرلانه باشلاغان: چواش، چرمش، موردوا، نوغای طائفهلرندن، استرخاندن کوب عسکر چاقروب کیترگان. یاردم ایتارگا ۳۰مڭ قدر نوغای تاتارلری ده کیلگانلگی معلومدر، شهر یانندهغی بیسهنی نقتوب، بولاقدن آرچا قرینه، آندن قزان یلغهسینه قدر تیران چوقر قازتقان. دشمان عسکرن توزانو اوچون مخصوص بنالر قوردرغان، شهرنڭ ایکی یاقندن آغاچ احاطهلر، کیترروب طوتادرغان. شول روشچه روسلرنڭ هجوم ایتوین یز زور صوغش کتوب طورغانلر، اوّل واق تیوالك کنه صوغشلر بولغالاغان. قوکس خبرنچه روسلر شول وقتده قزانغه یاردم اوچون عسکر بلن کیلگان آسترخان ونوغای خانی بلن ده صوغشقانلر ایمش.

۱٦نچی ایبولده کناز «آبولینسکی» عسکرندهگی یاش آخوتنیكلر آی یاقتیسنده توننه شهر احاطهسنده ساقچیلرنڭ یوقلاغانن کورگانلر، آغاچ احاطهنڭ اوستینه منوب صومالا یوباب اوت تورتکانلر هم شونی

---

۱) روس کنازلرندن مشهور راکلری "داراگابوژسکی" فیدر آبولینسکی، ایۋان آبولینسکی، گلینسکی وغیرلر بولغان.

عسکر باشلقلرینه معلوم ایتکانلر. آغاچ احاطه‌لر بانا باشلاغاچ روس عسکری قاطی طاوش بله‌ن، طرو بالر قچقرتوب شهر باننده‌غی بیسته‌گا باصوب کرگان. بیک قاطی صوغشقاندن صوڭ روسلر بکگانلر، بیک کوب خلقنی کیسوب، اولتروب، آت بله‌ن تابتاتوب آغاچ بنالرنی یانثروب هلاک ایتوب بترگانلر ایمش. لیتوپیس‌لرنڭ خبرنچه شول صوغشده آلتمش مڭ گا قریب مسلمان اولگان ایمش. قزان‌نڭ کوب کنازلری اولگان، «آتالق» اسملی بر مشهور بهادر اولگان(۱) روسلرنڭده ایکی ۋایۋدالری اولگان: کنازلر «داراگوبوژسکی بلان فیدر آبولینسکی». قزان عسکری شهر اچینه کروب قاچقان، شول وقتده اوندلوب کرپیسه‌نڭ قاپقاسی اوچ ساعت مقداری آچق طورغان، روسلر آرتلارندن باصوب کره آلماغانلر، چونکه شهر اچینه آلدان کم کرو حقنده عسکر باشلقلری آراسنده نزاع چقغان، اول آراده مسلمانلر خطالرون بلوب قاپقانی بیکلاگانلر، آندن صوڭ قزان خلقی صلح قلشونی صوراغان ایمش، روسلر راضی بولغانلر. بو واقعه ۱۵۳۰ نچی یل ۱۶ نچی ایبولده بولغان. بو صوغش وقتنده صفا گری خان آرچه قلعه‌سنده قاچوب طورغان ایمش.

«لیزلف» خبرنچه صفا گری خان عسکری‌نڭ خراب بولغانون کوروب اوزی‌نڭ اوچ مڭ قدر قریم تاتارلری بله‌ن هم خاتونن آلوب شهردن توننه چغوب قاچقان، بخشی آتلارغه اتلانب روس عسکری آراسندن بیک قاطی صوغشوب وکوب جراحتلانب چغوب قریمغه قاچقان ایمش. روس ۋایۋدالری قزانده قالغان تاتارلر بله‌ن صلح قلشوب آلاردن اوچ یللق خراج آلوب مسکاوگا قایتوب کیتکانلر، مسکاو کنازینه اطاعت قارنی معلوم ایتو اوچون آلار بله‌ن برگا قزاندن

۱) «آتالق» اسملی بر قزان کنازی نڭ ۱۵۲۴ نچی یلغی صوغشده روسلرغه اسیر بولغانلغی معلوم ایدی، صلح قلشقاندن صوڭ اول البته قزانغه قایتارلغاندر. بو صوغشده بولغان شول آدمدر دیب گمان ایتوله

ایلچیلر بارغان. ایلچیلر کناز «ۋاسیلی»غه کوب بولاکلر آلوب باروب قزان خانلغینه شاه‌علی‌نڭ انسی جان‌علی‌نی صوراغانلر. (۱)

روسلرنڭ عسکر باشلقلری بو صوغشده‌ده قائده‌له‌نه بلمگانلر. آلار اوزلری‌نڭ آرتندن کیله تورغان یوکلرون صاقلاماغانلار، اول یوکلرنی قزانغه باردم اوچون کیلوب یتکان چیرمشلر آلغانلار. شول وقتده روسلرنڭ ۷۰ طوپلری یوغالغان هم کوب باشلقلری اولگان

روسلرنڭ قورقاق عسکر باشلقی کناز «بیلسکی» قزاننی بتونله‌ی آلو ممکن بولغانده‌ده قزان خلقی بله‌ن ینه صلح قلشوب وبولاکلر آلوبه مسکاوگه قایتوب کیتکان. ۋیلیکی کناز «ۋاسیلی» بیلسکی‌نی (اوزینڭ طوغانینڭ اوغلی بولسه‌ده) بیك آچولانغان، حتی اولم جزاسینه بیرورگه معلوم ایتکان، بو وقتده ینه میتراپولیت‌نڭ قاتشوی بله‌نگنه قوتقارلغان.

صلح‌نڭ هر طرفدن رعایه قلوبه قزاندن مسکاوگه بیك تیز ایلچیلر بارغان. آلار کناز ۋاسیلی‌دن خاننڭ وقزان خلقی‌نڭ عیبلرن کیچرونی صوراغانلار هم بو روشلی سویله‌گانلر ایمش: «بزنڭ کوزمزنی قابلاغان پرده آچلدی هم بز مسکاوگه اطاعت قلورغه تیوشلی ایکاننی کوردك» دیو.

مگر صفا گرای خان همان مسکاو طرفندن قویلغان شرطلردن قوتلورغه طرشقان. مسکاوپاپارلری‌نڭ شلته‌سینه قارشی قزان ایلچیسی کناز «تاغای» ایتکان ایمش: «ایشته‌مز وبله‌مز، لکن بز بیمزنی بوزغان عیبلی کیسه‌لردن توگلمز، ۋیلیکی کنازگه خیانتسز اطاعت قلماق بولامز، بزنڭ بیرمز قورقنچلی روشده خراب بولوب باراد‌ور. صفا گرای اوزینڭ توغای خلقی بله‌ن تلیمه‌نی اش قلا، قزان خلقینڭ باشلرون ایله‌نده‌ره، سوزنده طورمی، بزنیده اوباتلی ایتوب قالدردی، بز آنی قزالدن قوارمز. ۋیلیکی کناز اوزی بزگه خان قویسون.

---

۱) اسکیف تاریخی (برنچی جزئی)

قزانده بزنك طوغانلرمز، قرداشلرمز ودوستلرمز بار، «نیژنی» قلعه‌سنده اسیر ایتولگان مسلمانلرنك‌ده قزانده طوغانلری ودوستلری بار. بز «ۋاسیلی صورسکی» غه بنکاچ آلارغه (یعنی قزانغه) خط یبرورمز، آلار البته بزنك طرفده بولوب صفا گرینی قزاندن قووالاب چقارورلار، دیو سویله‌گانلر.

صفا گری‌نك قزان خلقی اوچون فائده‌سز تاریخیلغن بلوب کناز «تاغای» قزان معتبرانلری بلن خبرلشه باشلاغان، آلارنی صفا گرینی توشروگز «دیب اوگتله‌گان. قزان خلقینك بو کیگاشلرون بلوب صفا گری خان اوزن اوزی بلماینچه بیك آچولانوب قزانده بولغان روسلرنی بارنده اولتروب بترمك بولغان. لکن قزان معتبرانلری آگا اختیار بیرمه‌گانلر، صفا گرینك حرکتینه قارشی طوروب مسکاوده‌گی ایلچی‌لردن خطلر آلغاچ آننك اوزون قزاندن قووالاب چغارغانلر، صفا گری طرفداری بولغان قریم ونوغای تاتارلرون بارنده اولتروب بتر گانلر، صفا گری‌نك خاتونن آتاسی‌نك ایلینه یبه‌رگانلر (۱) بو واقعه‌ده قاتنشوب مسکاو قاشی‌سینه بیگراك طرشوچی وفات بولغان محمد امین‌نك تکلی‌سی «قارشادنا» بیکه بولغان. (۲) اول قزانده بیك مشهور وعالمه خاتون بولغان ایمش.

قزان‌نك سیدی (روحانیلر باشلغی)، اولانلر، کنازلر، مرزالری صفا گری‌نی توشروب اوزلری‌نك وعده‌لرون بر کتوب مسکاوگه تابع بولولری حقنده ۋبلیکی کناز «ۋاسیلی»غه خبر ایتکانلر. لکن قزان خاننقدن بر مرتبه توشرولگان شاه علی‌نی یبرماینچه آننك ۱۵ یاشلك انسی «جان علی»نه صوراغانلر، آلار شاه‌علی‌نك اوچ آلوندن

---

(۱) اول — نوغای خانی «مامای» ننگ قزی بولغان. لیتوپیس‌ده تورلیچه یازلغان غورشادنا، غورشاندی....

(۲) بوننگ درست اسمی «خرشید — آنا» توگل میکان. روس لیتوپیس‌لرنده مسلمان اسماری‌ننگ کوبسی بیك خطا یازلغان.

قورقفانلر ایمش. (۱)

«جان علی» اول وقتده روسیه‌ده میشهور قلعه‌سی‌نڭ امیری ایکان (۲) شول قلعه آنڭ ملکنده بولغان. قزان خلقی‌نڭ عزرن قبول اینوب ؤبلیکی کناز «جان علی» نی قزانغه خان ایتوب بیرگان. آنی صاقلار اوچون اوزی بلان کناز «پینکوف بلراسلافسکی» نی بیرگان. قزانده جان علی‌نی مسکاو کنازی‌نڭ وکیلی «موروزف» تخت‌کا اولطرتقان. شول وقتده قزان خلقی‌نڭ بارچه‌سی‌ده یاڭا خانغه هم مسکاو کنازینه‌ده اطاعت قیلورغه یمین ایتکانلر، اوزلری هم بالالری‌ده هیچ خیانت ایتماسکا، مسکاو کنازی‌نڭ رخصتندن باشقه هیچ پادشاه آلماسقه.

روس کنازلری قزان ایلچی‌لری‌نڭ واسطه‌سی بوله قزان خلقن خانلوون توصروب مسکاودن یاڭا خان صوراب آلو درجه‌سینه کیتر گانلر.

۱۲
جان علی خان (یانالی «انالی»)
(۱۵۳۱ — ۱۵۳۵) (۳)

جان‌علی‌خان قزان تختینه ۱۵۳۱ نچی‌یل ایون ۲۹ نده اولطرغان، اول زمان قزان بلان مسکاو آراسنده برآز مدت قانولق بسولوب طورغان، نزاع ودشمانلق بولماغان.

مسکاو کنازی‌نڭ قزانغه زور اثری بولغان، قزان‌نڭ سیاسی اشلری گنه توگل، بلکه اچده‌گی اشلری‌نڭده کوبسی آنڭ رخصتی وتدبیری ایله گنه یورتلگان.

جان علی خان بارچه توابع‌لری ایله مسکاو کنازینه اطاعتلی بولغان

---

۱) کناز «ؤاسیلی» قزانغه خان ایتوب ینه شاه علی‌نی بیراچلك ایکان، اول آنی قزانغه بارو اوچون نیژنی‌غه بیرگان. لکن قزان خلق «جان علی» نی صوراغانلقدن شاه علی‌نی کیری مسکاوگا قایتارغان.

۲) میشچیر قلعه‌سی ـ حاضرگی «قاسیم شهری»در.

۳) «لیزلق» خبرنچه «جان علی» قزانده برگنه یل طورغان ایمش

جان علی خان قزانده خان بولغاندن صوڭ اوبلانو اوچون مسکاو کنازندن رخصت صورافان، ۱۵۳۳ نچی یلده مسکاو کنازی جان علی گه نوغای کنازی مشهور «یوسف» مرزا قزی «سیونبیکه» نی خاتونلققه آلورغه رخصت ایتکان. شوننڭ واسطه‌سی ایله مسکاوگه اوّل‌انوڭ دشمان بولوب کیلگان نوغای اوردا سن کیلشدرمك بولغان. قزاندن سرولگان شاه علی اوزی‌نڭ برادری جان علی دن کونلاشوب استرخان ونوغای خلقی برله یاشرون خبرلر یورته باشلاغان، شول سببلی آنی مسکاو کنازی‌نڭ امری برله «بیلواوزیراه قلعه‌سینه‌حبس که بیرولگان جان علی خان عصرنده (اوّلدن آخرینه قدر) مسکاو بلن قزان آراسنده تاتولق بولغان، قریم بلان مسکاو آراسنده تاتولق بولماغان. قزانده طوروب کیتکان صفا گرای روسیه‌دن اوچ آلو اوچون لوزی‌نڭ آغاسی (قریم خانی) صفا گری‌نی مسکاوگه قارشی طوتارغه اجتهاد ایتکان. صاحب گری خان اوزی‌ده برآز مدت قزانده خان بولوی طوروب ۱۵۲٤ نچی یلده روس عسکرندن قاچب کیتکان ایدی.

۱۵۳۳ نچی یل دیکابر ۵ نده مسکاو کنازی III نچی «ۋاسیلی» اولوب اورنینه اوغلی IV «ایۋان» پادشاه بولغان. قزان خلقی مسکاونڭ یاڭا پادشاهسینه اطاعت قیلو حقنده بمین یازوی یبرگانلر، لکن قزانده یاڭادن قریم پارتیه‌سی قوزغالوب آلارجان علی‌نی، بوتاش آدم بولسه‌ده یارانمی باشلاغانلر، قزانغه آنڭ اورنینه بر مرتبه قوولوب کیتکان صفا گری‌نی خان ایتمرگه طرشقانلر. بو پارتیه‌نڭ باشنده کنهز «بولاط» بلان صفا گری‌نڭ خاتونی مشهور «غورشلدنا» بیکه بولغان، (۱) اول دورت یل مقدم مسکاو فائده‌سینه اش قلوب صفا گری‌نی قزاندن بیرورگه طرشقان ایدی. صفا گری قریم پارتیه‌سن توترتوب وآلارغه تورلیچه اثر ایتوب طورغان.

۱۵۳۵ نچی یل سنتابر ۲۵ نده جان علی خان شهر چیتنده (قزان

۱) براسکاوز یونیچه "Горшанда„

بلغه‌سی بوینده) منافقلر طرفندن اولترلگان، آنی کنه‌ز «بولاط» اولترگان ایمش.

جان علی بیلان بر گه روسیه ایلچی‌سی – ڨابوڨدا «ڨاسیلی پینکوف»نی‌ده اولترگانلر. (۱) شوندن صوڭ قزانغه ینه (اوڨلده بر مرتبه طوروب کیتکان صفا گری‌نی چاقروب کیترگانلر، اول بیك‌تیز کیلوب قزان تختینه اولطرغان. (۲)

صفا گری خان.
(ایکنچی مرتبه.)
(۱۵۳۵ — ۱۵۴۶)

صفا گری‌نی ایکنچی مرتبه خان ایتوب قزانغه قریم پارتیه‌سی کیترگان. آلارنڭ نیت‌لری مسکاو کنازی‌نڭ همان قوّتلانه کیلگان اثرلرون بترروب قزاننی روسیه تبعه‌سندن چقارو بولغان.

مسکاو کنازی IV نچی «ایڨان» قریم خانی‌نڭ صفا گرای حقنده یازغان خطبنه قارشی بوروطلی جواب یازغان ایمش: «سنڭ اوتنوڭ بوینچه من قزانغه عسکر یبرردن طوقتالدم هم صفا گرای‌گه کشی یبردم، اگرده اول بزنڭ بولله طانو طورونی تلاسه. بزگه اتابتلی کشی‌لر یبرسون، بزنڭ آتامز ایله بابامز اوڨلگی قزان خانلرون نچوك طوتقانلر، بز آنی‌ده شول روشده خان ایتوب طوتمق‌بولامز سن بزگه یازغان‌سن: «قزان منم یورطم» دیو، آنڭ حقنده اوز گزده بولغان وثایق نامه‌لرنی قارا گز. بزنڭ بابامز الله‌نڭ یاردمی برله‌قزاننی صوغشوبه آلغان، خاننی‌ده توشرگان، سن اوز فائده‌گنی رعایه قلوب بزنڭ فائده‌مزنی‌ده اونوتما» دیو. قزان معتبرانلری. منافقلر طرفندن

۱) «لیزلف» (اسککیف تاریخی) برنچی جزئی، ۱۰۵ نچی ص.

۲) قرکس خبرنچه صفا گرای قزاندن کیتکاچ یلك تیز قریمده «خان بولغان» لکن ۱۵۳۴ نچی یلده قریم خانلغندن توشرولگان ایمش. (بو خبرنڭ درستلگی بر آز شبه‌لی)

اولترلگان جان‌علی خاندن طول قالغان «سیونبیکه» نی صفا گرای خانغه خاتونلققه بیرگانلر. (۱) بونی، بعض مسئله‌لرده توغایلر بوله قزان خلقی‌نڭ آراسین توزاتو اوچون حاجت کورلگان ایمش. قزان اعیانلری‌نڭ بعض‌لری مسکاو طرفداری بولغانلر، آلار مسکاوکنازینه یه‌مین‌لرون بوزارغه راضی بولمایانچه قزان‌خانلغینه شاه‌علی‌نی تلاگانلر ایمش. شاه‌علی‌نی قزان تختینه اولطرتو نیتی ایسه حبس‌دن چغاروب «بیلو اوزیرا» قلعه‌سندن مسکاوگا چاقروب کیترگانلر، لکن روسلرغه دشمان بولغان قریم پارتیه‌سن باصقان ایمش. قزان خلقی‌نڭ اشا-نچسزلغن بلوب صفا گرای خان قریم‌دن بیك کوب (وکوبسنچه فقیر) صحابلری برله کیلگان، آلارغه قزانده فائده‌لی اورنلر بیرورگه حاجت بولغان، اول اورنلرنی البته قزان اعیانلرندن آلوب بیرلگان، شول سببلی قزان اعیانلری صفا گرای‌نی یاراتماغانلر هم آنڭ قریم‌دن ایارتوب کیلگان اصحابلرینه‌ده دشمان بولغانلر. صفا گرای خان شونی آڭلاب ممکن قدر کوبراك وتیزراك مال جیارغه طرشقان (اورنندن دخی‌ده توشرولسه - قریم‌غه بوش قول بلان قایتوب کیتماس اوچون).

قزاندن مسکاوگه کشی‌لر بیرولگان: ژیلیکی کناز آلارنڭ اونکانده گی عیبلرون کیچرسون، قزانغه عسکر برله مأمورلر بیرسون، اوچون. خاننی یا که اولتورورگه یاکه مسکاو مأمورلرینه طوتوب بیرورگه وعده ایتکانلر ایمش «قزان خلقینه آنڭ برله طورو ممکن توگل» دیو.

قزان بلان مسکاو آراسنده یا ڭادن صوغش باشلانغان. مسکاودن قزانغه عسکر بیرولگان، لکن روسلرنڭ سفرلری نتیجه‌سز بولوب قالغان، چونکه روس عسکری ایله تاتار عسکری «لیصکف» قریه‌سی یاننده قارا قارشی کیلوب صوغشمایانچه هرایکسی‌ده کیری قایتوب کیتکانلر.

۱) «لیزلف» خبرنچه ــ صفا گری «سیو نبیکه» نی نوغای اوردا سندن بارب آلغان هم آنگ بلان برگه قزانغه نوغای تاتارلرون، سیو نبیکه نڭ آتاسنه کیترگان ایمش. (اسکیف تاریخی)

۱۵۳۷ نچی یلده صفا گرای خان روسیه‌نڭ «مورم» تیره‌سنده‌گی قریه‌لرون طوزدروب ویساندروب یورگان، شول صبیلی روسلر قزانغه بنه بارمق بولغانلر، مگر قریم خانی مسکاو کنازی «ایوان»غه بو روشلی خط یازغان ایمش:

«قزانغه عسکر یبرمه، اگرده یبرسانڭ ـ بزگه ایلچی‌ده یبرمه، مین سنڭ دوسنڭ بولامه دیو، کناز «ایوان» باش بولغانلقدن قورقب قزانغه عسکر یبرماگان، چونکه قزان وقریم عسکری‌نڭ بروقده روسیه‌غه هجوم ایتولری احتمال بولغان. کناز «ایوان» باش بولغانلقدن روسیه‌نڭ مملکت اداره‌سی بایارلر قولنده بولغان، آلار قزان اشلرینه برده التفات ایتماگانلکدن قریم خانی قزاننی بتونلای اوز ملکنده ساناب یورته باشلاغان.

قزانلیلر روسیه چیکلرنده، مثلا «بالاخنا، کوستراما» ولایتلرنن قریه‌لرنی تالاب یاندروب یورگانلر، آنده کناز «زاسیکین»نی‌ده مغلوب ایتکانلر، بونڭ حقنده روس لیتوپیسلرنده شول روشلی یازلغان: «مسکاودن ایکی یوز چاقرم جنوب وشرق طرفلرینه تاپا روس یرلری کل وآدم سویاکلری بلان قابلاندی، هیچ بر تالانماغان. آول قالمادی» دیو.

۱۵۴۰ نچی یلده قریم خانی روسیه‌غه عسکر بلان باروب شونده قانشورغه صفا گرای‌نی‌ده چاقرغان، اول «مورم» قلعه‌سینه‌قدر باروب روس عسکری‌نڭ یاقنلاشوندن خوفلانب کیری قایتقان.

صفا گرای‌نڭ شول ۱۵۴۰ نچی یل آخرنده‌غی مسکاوگه قارشی بولغان سفری اوڭماغانلقدن قزان‌نڭ قریم طرفدارلرینه دشمان پارتیه‌سی ۱۵۴۱ نچی یل باشنده یاڭادن قوزغالب مسکاو بلن‌یاشرون خبرلاشه باشلاغانلر. آلارنڭ اویلری همان شول صفا گرای‌نی خانلقدن توشرو بولغان.

بو پارتیه‌نڭ باشلغی مشهور کناز «بولاط» ایکان، مسکاو بلان خبرلاشوچی‌ده بیگراك اول بولغان. صفا گرای‌نی خانلقدن توشرو اوچون آلار مسکاودن عسکر یبرونی صوراغانلر. آلارنڭ سوبلونچه

ــ صفا گرای خلقنی ایزی تلاگانچه تالاب ظلم وخیانت بلان جیغان مالنی هر دایم قریمغه یبروب طورغان ایمش. « قوکس خبرنچه صفا گرای ــ قریم خاننه تایانوب قزان تیره‌سنده‌گی خلقنی‌ده‌یعنی اوز تبعه‌لرون تالاب بورگان ایمش. اما مسکاو پارتیه‌سی‌نك‌اشلری‌اوزاقغه بارماغان ، قریم طرفدارلری همان اوز اشلرون اهلاب طورغانلر .

صفا گرای خان یاگادن اوّلگی قوّتن حاصل ایتکان. ۱۵۴۲ نچی یلده‌مشهور «قورشادنا» بیکه‌مسکاو کنازینه بوروشلی‌خط یازغان ایمش:

« قزان خلقی یاگادن صفــا گرای طرفینه آوشــا ، قزان خوفلی وقتلرنی اوتکاره ، خلقنك ، نی اشلار گاده بلماینچه ، باشلری ایله‌نوب بتــکان ، قای طرفده طورورغــه‌ده هم اوزلرین ایمین‌لکده نچوك صاقلارغه‌ده بلمــاینچه طورالر. تورلی ــ تورلی خوفلی واقعه‌لر بولا باشلادی» دیو.

قزان‌نك اون یلدن صونك مسلمانلر قولندن کیتوبن‌قورشادنابیکه آچق روشده سویله‌گان. قزان اعیانلری‌نــك خیانتی ایله خلقی‌نــك چووالوی مسکاودن قزانغه زور عسکر یبرلوگه سبب بولغان .

۱۵۴۵ نچی یل‌آپریل‌ده ایکی روس عسکری‌قزان یانینه کیلوب توشکان(برسی‌ایدل‌اوستنده‌کیمه‌لر بلان کیلگان، ایکنچی‌سی‌ایدل‌بو‌ینچه قوری‌دن آتلر بلان کیلگان). اوچنچی عسکر «پیرم ایله ؤیاتکاه‌دن کیلورگه تیوشلی بولغان. آلدن کیلگان ایکی عسکر قزان تیره‌سنده‌گی قریه‌لرنی طوزدروب وباندروب شهرنك اوزینه تیماینچه کیری قایتوب کیتکانلر، بو عسکرنك کیلونمی قزانده اوز آرافننه چقغان، اول روسلر اوچون فائده‌لی بولغان .

صفا گری خان روسلرنك آکسزدن کیلوب هجوم ایتولرینه، قزان‌نك اعیانلری سبب بولغانمی دیب شبکلانه باشلاغان. شبکلی‌راك کورنگانلاردن بعض‌لرون اولترگانلر ، بعض‌لرون شهردن قوولغان، اولترلودن قورقب کوپ کنازلر روسیه‌غه قاچقانلر ، قریم خانی‌نك

بوروشلی حرکتلری سیبلی خلق بیك آچولانب توزودن اوزغاچ- مسکاوگه ایلچیلر بیرگانلر (ایکی کشی)، آلارنـك بـرسی کناز "قادش" ایکنچیسی کنهز «چورا» بولغان.

آلار ۲۹ نچی ایبولده مسکاوگه کیلوب صفا گرایگه قارشی عسکر بیرونی صوراغانلر، صفا گرای‌نی هم آنك طرفدارلرون اوزلری طوتوب بیرمك بولغانلر، کنهز "ایوان" آلارنـك صوراغانن قبول کورگان، مگر عسکر بارغانچه صفا گرایگه براش قلورغه قوشقان. شول آراده قزانده فتنه کوتارلگان.

(خلق باش کوتهرگان)، صفا گرای نوغای اورداسینه قاچقان. (۱)

قریم طرفدارلری‌نك بیك کوبسن تمام آچوی چققان خلق اولتروب هلاك ایتوب بترگان. بو فتنه ۱۵۴۵ نچی یل آخرنده بولغان.

قزان اعیانلری‌نك بعض‌لری استانبول سلطانینه تابع بولونی تله‌گانلر، بعض‌لری قریم‌دن ایکنچی خان صورامق بولغانلر، بعض‌لری مسکاو کنازینه تابع بولونی تله‌گانلر. (۲)

۱۵٤٦ نچی یل هنوارده قزاندن مسکاوگه یاڭا ایلچیلر بارغان: آلار صفا گرای‌نی قووالاغاننی معلوم ایتوب قازان خانلغینه ینه بر مرتبه طوروب کیتکان شاه علی‌نی صوراغانلر هم مسکاو کنازینه اطاعتلی بولونی وعده ایتکانلر.

شاه علی ۱۵۳۵ نچی یلدن بیرلی ۆیلیکی کنازنك التفاتی ورحیمی بلان فائده‌لنوب مسکاوده هم اوزینه ملك‌لاب بیرلگان قاسیم قلعه‌سنده طورغان. قزان‌نك سیدن (روحانیلر باشلغی)، اولانلرون، کنازلرون وبتون خلقن مسکاوگه اطاعت اوچون یمین ایتدرورگه ۆیلیکی کناز قزانغه اوزندن بر وکیل بیه‌رگان. هیچ قارشمایچه بارچه‌سی‌ده یمین ایتکانلر.

---

۱) «فوکس» خبرنچه — قریم بارتیه‌سن‌غنه یاقلاب آلارغه‌غنه رحملی بولغانلقدن قزان خلق اول خاندن تمام طویوب ۱۵٤٦ نچی یلده قزاندن قوالاب یبرگانلر.

۲) «لیزلف» (اسکیف تاریخی) ۱۰۸ نچی ص.

آندن صوڭ ١٥٤٦ نچی یل ٨ نچی آپریلده شاه علی‌نی مسکاودن قزانغه یبرولگان. آنی ۋیلیکی کنازنڭ ایلچی‌لری کناز «بیلسکی‌بلان پالینسکی» ١٣ نچی ایيونده تختکه اولطرتقانلر. (١) مسکوبایارلری شاه علی‌نی یاکادن قزانغه یبه‌رونی مصلحت ایتماگانلر ایمش (قزان خلقی‌اشانچسز دیب)، کناز «ایۋان» آلارغه‌قارامایچه اوزلگندن‌یبرگان.

شاه علی خان

(ایکنچی مرتبه)

(١٥٤٦)

قزان اعیانلری‌نڭ بو مرتبه قزانغه کیترولری‌نڭ سببی معلوم توگل. بو کیلوونده شاه علی خان قزان تختنده باری بر آی مقداری‌غنه طورغان هم اوزلگندن بر اشده یورته آلماغان، بلکه قزان‌نڭ بارچه اشلرون اعیانلری یورتکانلر.

شاه علی قزانغه اوزی‌نڭ اوچ مڭ قدر تاتارلری بلان کیلگان. (٢) قزانلیلر خاننی‌اوزن یوزکشی‌سی‌بلان قبول ایتکانلر، قالغانلرون هم روس ۋایۋدالرون قورال‌بلان قارشی طوروب شهرگه کرتماگانلر، باشقه تاتارلرون حتی اولترگانلر ایمش. کناز «پالینسکی» تیزراك مسکاوگه قایتوب کیتوب بو خبرنی ۋیلیکی کنازغه ایرشدرگان. «شاه‌علی‌نی قزانغه‌پادشاه ایتوب‌توگل، بلکه‌اسیر ایتوب آلغانلر» دیو (٣)

یاکا خان تختکه اولطرغانده شادلق بیراملری یتوب یتماگان، لکن آنڭ خلافینه اش قیلوب خیانتلری بلنگان. یاکاخان‌نڭ‌طوغری واشانچلی خدمتکارلرندن بعض‌لرون حبسکه صالغانلر، بعض‌لرون اولترگانلر، کنازلر ومرزالر خان‌نڭ اوزن اسیر ایتلمش کبی آصراغانلر، شهرنڭ طشقی یاغینه توگل،

١) فوکس خبرنچه‌ـ ١٣ نچی ایيولده
٢) لیزلف‌ـ (١٠١ نچی‌ص)
٣) لیزلف (اسکیف تاریخی)

خلق کوزینه کورنور گه‌ده اختیار بیرماگانلر،
اعیانلر طرفندن خان‌نك اوزینه هیچ بر رعایه بولماغان ، سرای‌نك خدمتکارلری وقزان‌نك اعیانلری تلاگانچه آشاب اچوب یورگانلر . خان‌نك سراینه قوراللر بلان کیلوب آنك نرسه‌لرون رخصت‌سز آلوب تورلیچه تلف ایته باشلاغانلر. شاه‌علی‌گه محبت طوتوچی باری بر «چورا» اسملی مرزاغنه بولوب ، اول‌ده هیچ بر چاره‌سز، خاننی تخت‌ده محکم طوتارلق قوّتی بولماغان ، یعنی آنی یافلاب اش قلور حالی بولماغان . شاه‌علی اوزی‌نك شول حالده بولووین کورب قتولوب سلامت قالوغه‌غنه چاره ازلی باشلاغان .

قزان اعیانلری خانلقغه یاکادن صفا گرای‌نی چاقرغانلر ، اول اوزی‌نك قریم‌دن ونوغایلردن جیولغان احبابلری‌برله قزانغه کیلورگه چقغان ، حتی کاما یلغه‌سینه کیلوب یتکان بولغان . شاه‌علی‌گه قوتلورغه باشقه‌چه هیچ بر چاره قالماغان : اول قزان خلقی بیرام یاصاب آشاو اچوبلان مشغول زمانده قزان‌نك مشهورراك کنازلرون ومرزالرون اوزینه چاقرب صیلاغان هم ایسرتکان ایمش، شول آراده « چورا » مرزانك یاردمی بلان باشرنوب قزاندن‌قاچوب چغوب کیتکان ، چورا مرزا آنی ایدل بوینه قدر اوزاتوب قویغان ، آندن کناز « دیمیتری بیلسکی » اوزی‌نك کتوب طورغان کشی‌لری بلان واق کیمه‌لرینه اولطروب « ؤاسیل صورسکی » قلعه‌سینه آلوب قاچقان، آندن « کالومنا » قلعه‌سینه کیتکانلر ،اول وقتده آنده ؤیلیکی کناز اوزی عسکربلان قریم‌تاتارلارینه قارشی طورغان .

صفا گرای قزانغه کیلوب اوچونچی مرتبه خان بولغان .

صفا گری خان .

(اوچونچی مرتبه)

(١٥٤٦ ـ ١٥٤٩)

صفا گری خان‌نك قزانغه کیلوب اوچونچی مرتبه خان بولوی

اولتر و وتوابعلرینه هرتورلی جزالر بیرو بلان باشلانغان. «چورا» بلان شاه‌علی طرفداری بولغان کنازلرنك کوبسن صفا گریگه شیکلی بولغانلقدن اولترگانلر یتمشدن آرتق کنازلر ومرزالر (شول جمله‌دن «چورا» نك طوغانلریده) قزاندن مسکاوگه قاچوب کیتکانلر. مسکاوده آلار ڤیلیکی کنازنی قزانغه عسکر یبرورگه دیملهگانلر. قزان خلقینك کوبسن مسکاو طرفداری» دیو سویله‌ب هم چنلاب‌ده قزان خلقینك بعض صنفی صفا گری خاندن بیك راضی بولماغان. اعیانلردن کوبسن مسکاوگه تابع بولغان. شولایوق ایدل‌نك اوڭ جانبنده‌گی‌چیرمشلرده (تاو یاغی چیرمشلری) مسکاو تبعه‌سینه کرگانلر، آلار مسکاو کنازینه اوزلرندن ایلچی‌لر یبرگانلر، اوزلریده قزانغه صوغش بلان بارماق بولوب مسکاودن عسکر یبرونی صوراغانلر هم شول کوندن آلار روس پادشاه‌سینه تابع بولونی تله‌گانلر. تاتار وچیرمش وکیللرینك صوراوی بوینچه کناز «ایوان» عسکر یبرگان بولسه‌ده ـ اول عسکر قزان ولایتلرونگنه تالاب کیری قایتقان. قزان خلقندن نفرتله‌نوب صفا گری خان اوز نیره‌سینه قریم ونوغای تاتارلارونغنه جیغان، آلارنڭ واسطه‌سی برله قزان خلقن قورقتوب طورماق بولغان صفا گری خاننڭ بو مدتنه مسکاو بله‌ن قزان آراسنده آرتق زور صوغشلر بولماغان. (۱) ۱۵٤٦ نچی یلده یبرلگان مسکاو عسکرلریه‌زوبه‌یلغه‌سینڭ طماغینه قدر باروب چیرمشلرنی‌گنه تالاب قایتقان. ۱۵۴۷ نچی یلده مسکاونڭ ۱۷ یاشلك کنازی «ایڤان» شاه‌علی‌نی مسخره قلوب یبرگان اوچون عسکر بله‌ن قزانغه اوزی بارماق بولغان، لکن اول سفری اوڭماغان. شول یل دیکابر آخرنده کناز «ایڤان» مسکاودن چقوب قزانغه بونالگان. صالقن‌دن، بوراندن، حتی آچلقدن‌ده تورمك بولوب قزاننی آلو نیتی بلان کیتکان. مگر غینوار آخرنده قار اورنینه

(۱) مسکاو مملکتی‌نڭ اچده‌گی اشلری ترتیبسز بولغانلقدن روسلر قزانغه آرتق التفات ایتمه‌گانلر بولسه کیره‌ك.

اوزلوکسز یاڭغرلر جاوب یوللر تمام بوزولغان. ۱۵۴۸یل ۲نچی فیوْرالده کناز ایوْان «نیژنی» قلعه‌سندن ۱۵چاقرم یرده «یلنه» اسملی قریه‌ده قونوب «رابوتکا» آتاوینه کیلگان. بتون ایدل اوستی صو بلان قابلانب بوزده یارلغالاغان. کوب طوبلر وملطقلری بوز آستینه (ایدل توبینه) کیتکان، کوب کشی‌لری‌ده هلاك بولغان. کناز ایوْان بولنڭ توزالوبن اوچ کونگه قدر کتوب شول آتاوده طورغان، آخرده بولی اوڭمغانلقدن کوڭلینه قورقو توشوب قایغلو روش (یغلاب) اوزی مسکاوگا قایتوب کیتکان، کناز «بیلسکی» بلن کناز «سیربیریانی» عسکر بلان قزانغه یبرولگانلر، بولارنی یبرو قزاننی صوغشوب آلو اوچون توگل، بلکه آڭا ضرر کیترو اوچوندر. قزاندن قوولغان شاه‌علی هم مسکاونڭ باشقه ۋایوْودالری میشچرا ولایتندن چغوب «چویل» یلغه‌سی‌نڭ ایدل‌گا قوشلغان یرینه باروب آنده کناز «سیربیریانی» بلان بیلسکی، عسکرینه قوشلغانلر، روسلر قزان ولایتلرون تالاب وطوزدروب کیلگانده صفا گری خان آلارنی آرچه، قرنده کتوب طورغان. مسکاونڭ آلدان کیلوب یتکان عسکری بلان کناز «میکولینسکی» صفا گری خاننی آرچه‌قرنده یکوب عسکری بلان شهر اچینه قوالاب کرتکان ایمش. شول وقتده روسلر قزان‌نڭ «آزیق» اسملی بر بهادردن وکوب اعیانلرون اسیر ایتوب آلغانلر، کوب‌خلقن اولترگانلر خان اوزی‌ده کوچکاگنه قاچوب‌قوتلغان ایمش، روسلر قزان تیره‌سنده‌گی بسته وقریه‌لرنی تالاب وطوزدرب قایتوب کیتکانلر. بو واقعه ۱۵٤۸نچی یل مارتده بولغان، روسلر قزاندن کیتکاچ صفا گری آلارنی آرتلارندن قوالارغه ۲۰ مڭ عسکر یبرگان، آرالرنده قامل صوغش بولوب تاتارلر دخی‌ده یڭگانلر، ۲۰ مڭدن ایکی مڭ قدرگنه کشی سلامت قالوب قزانغه قایتقانلر ایمش. روسیه‌ ۋایوْودالری شادلق بلان مسکاوگا قایتقاچ ۋبلیکی کناز ایوْان بیك قوانغان، ۋایوْودالرینه وبارچه عسکرینه کوب بوله‌کلر بیرگان ایمش. IV ایوْان‌نڭ قزانلی‌لرنی اوّل مرتبه یکوی‌شول‌بولغان.

شول آچودن تاتارلر کوز کوننده روسلرنڭ «گالیچ» ولایتلرنڭ گی

قریه‌لرون طوزدرغانلر، لکن «کوستراما» ؤایؤوداسی «باکؤلف» اول تاتارلرنڭ بارچه‌سن‌ده باشلق‌لری «آرق» بهادر بلان برگا اولتروب بترگان ایمش.

(١٥٤٨نچی یل اوکتابرده) شول واقعه‌دن صوڭ ایکنچی یل‌ قزانڭ صفاگری خان وفات بولغان. آنڭ خانلق‌قیلوی‌بیك قایغولی‌روشده‌بتکان: ١٥٤٩نچی یل مارتده اوزی‌نڭ سراینده جوونغان وقتده یغلوب باشی یارلغان، شوندن بیك تیز اولگان. صفا گری خان‌نڭ وفاتندن صوڭ ایڭ کچی خاتونی سیونبیکه برله ایکی یاشلك اوغلی «اوتامش گری» قالغان.

خان‌نڭ وفاتندن صوڭ قزان خلقی شول ایکی یاشلك اوتامش گری‌گا یمین ایتکان.

اوتامش گری خان.
(١٥٥١—١٥٤٩)

قزان خلقی، اوتامش گری‌گه یمین ایتسه‌ده، اول یاش‌بولغانلقدن قزانده باشقه بر الوغراق کشی‌نی خان ایتمك بولغانلر. اوزلرن روسلردن صاقلاو اوچون قریم خانندن اوغلن قزانغه یبرونی صوراغانلر، اوتامش‌گری اسمندن مسکاوگه خطیازوب‌آنی ایلتورگه بر کشی یبرگانلر (مسکاو کنازندن صلح قلشونی صوراب)،IVنچی ایؤان «صلح طوغرسنده ایلچی‌لر بله‌ن گنه سویلاشه‌لر» دیب عریضه‌لرون قبول ایتمه‌گان. خان‌نڭ یاشلگی سببلی قزانده بولغان باشسزلق وترتیبسزلك‌لر بله‌ن روسلر فائده‌لانغانلر. تورلی نزاع‌وفتنه‌لر کوب بولغانلقدن‌اوز آراتالاشوب‌بعض‌کنازلر ومورزالر بلان‌اون‌مڭ گه‌قریب کشی مسکاو خدمتینه کرگانلر. کناز ایؤان‌بوڭا بیك‌شادلانغان‌ایمش.(١)

مسکاو کنازی IV نچی ایؤان مملکت اداره‌سن بابارلر قولندن اوز قولینه آلغاندن صوڭ قزاننی‌ده اوز ملکینه آلو حقنده اویلی‌باشلاغان،

---

١) «لیزلف» اسکیف تاریخی (١١٠ نچی ص.)

حتی بار اجتهادی قزاننی آلو نیتنده بولغان. مسکاو مملکتی‌نڭ قرانغه چیکداش یرلرینه (شهر وقریه‌لرینه) هر دایم تاتارلر هجوم ایتوب طورغانلقدن مسکاوده دایمی عسکر جیوب جیاولی عسکرنی ملطق‌بلان قورالاندرغان (دائمی ملطقچی عسکری بولغان). شونلقدن روسلرغه تاتارلر بلان صوغشقانده اوڭغای بولغان. قزان تاتارلری کورشی‌لری بلان‌گنه توگل، بلکه اوز آرالرنده‌ده صوغشوب واولتروشب‌طورغانلر. خانلرون بعض وقتده اولتروب، بعض وقتده جماعتلری واحبابلری بلان قوالاب یبرگانلر، شول سببلی مسکاو کنازینه قزاننی بتونلای آلوده ممکن بولغان.

کناز IV نچی ایڤان قزاننی آلو نیتی ایله صوغش‌بلان‌بارور اوچون ١٥٤٩ نچی یل‌کوز کوننده روسیه‌نڭ تورلی‌ولایتلرندن‌عسکر جیارغه امر ایتکان.

الوغ عسکر «سوزدال» قلغه‌سنده، آلداغی عسکر «شویه» ایله «موروم» قلغه‌لرنده‌اوڭ یاق عسکری «کوستراما»ده، صول یاق‌عسکری «یاراصلاف»ده،ساقچی‌عسکر «بوریف»قلغه‌سنڭ‌جیولورغه‌تیوشلی بولغان.

٢٤نچی نویابرده کناز ایڤان اوزی مسکاودن چقوب«ڤلادیمر» قلغه‌سینه کیتکان. آنده میتراپولیت ایڤاننی اوزاتوب، عسکر باشلقلرون اوگتلاب یبرگان ایمش(« مملکت وپادشاه اوچون اخلاص برله اش قلگز. تکبرلکنی وآراڭزده بولغان دشمانلقنی اونتوگز، آلارصوغش وقتنده بولورغه تیوشلی توگل»دیو).

ایڤان اوزی بلان‌برگا کچك انسی کناز «بوری»نی، شاه‌علی‌نی، قزاندن کیتکان کنازلر ومرزالرنی بارنده آلوب بارغان. (١) مسکاوده نچالنیك بولوب کناز «ڤلادیمر آندریوٚیچ» قالغان. روسیه‌نڭ بارچه عسکری « نیژنی » قلغه‌سنده برگه قوشلوب ١٥٥٠ نچی یل غینوار ٢٣نده نیژنی قلغه‌سندن چقوب کیتکان. قش بیك صالقن هم قار کوب

---

١) روس عسکرنده صفا گری خان زماننده قزاندن روسیه‌غه کوچوب کیتکان مسلمانلرده کوب بولغان.

بولغانلقدن سفر بیك چینن بولغان. روس عسکرنده کوب کشی صالقنغه توزه آلماینچه قاتوب اولگان، آتلری ده اوله باشلاغان.

١٤نچی فیورالده کیلوب یتوب قزاننی محاصره ایتکانلر. ایوان اوزی پادشاه عسکری ودوار یانلری بلن قابان کولی بوینده اورناشقان، کناز «بیلسکی» وشاه‌علی خان بیگراك قوتلی عسکر بلن آرچه قرنده اورناشقانلر، قزان یلغه‌سی‌نك اوڭ جانبنده‌غی بولونغه مخصوص بر پولاك عسکر قویلغان. طوبلرنك برسی بولاق‌نك قزان یلغه‌سینه قوشلغان برنده، ایکنچی‌سی کریپست‌نك ایکنچی طرفنده کول یاننده قویلغان (١). کریپست‌غه ایکی یاقلاب آتارغه باشلاغانلر، بتون‌کون بوینچه آطوب طوروب روسلر شهرنی آلورغه بیك طرشقانلر، لکن کریبست‌نی آلو ممکن بولماغان. استینا واطا تورغان قورالارنك حرکتندن کریپست قاطی طاوش بلن جیمرله باشلاغاچ قزاننی آلدق بولوب آلنمش مك روس عسکری آغاج کریپست‌غه باروب قاپلانغان (هجوم ایتوب قاراغانلر)، لکن آلورغه بولدر آلماغانلر، هر ایکی طرفدنده بیك کوب خلق اولگان طوب وملطق آتودن شهر اچنده ده بیك کوب خلق اولگان، «چلباق» اسملی بر مشهور قریم کنازیده اولگان (٢).

مسکاو کنازینك قزانغه بو قدر یاقن کیلوب صوغشوی بر نیچه مرتبه بولغان. بوڭا قدر مسکاو کنازلری قزان خلقن باسار اوچون اوزلرینك عسکر باشلقلارونغه یبرگانلر. بو سفرده کناز IV نچی ایوان قزان تیرەسنده اوزی قلچ کوتاروب قچقروب عسکرینه تورلی فرمانلر بیروب یورگان. قزاننك خانی اول وقتلرده بیشك‌ده بولغان. کنازلر ومرزالرنك کوبسی اوز آرا فتنه‌لرنده اولب بتکانلر، بعضلری مسکاوگه قاچوب آندن دخی ایوان بلن برگه قزانغه قارشی کیلگانلر. آلار اوزلرینك قزانده قالغان دیندا‌شلرینه یاشرونلك برله خبر

١) «Поганое озеро» حاضرگی «زاسیپکین» اورامنده بولغان.
٢) اول‌صفا گری خان خاتونلرندن برسی‌نك اوغلی ایکان.

اینوب آلارنی‌ده مسکاو کنازینه تابع بولورغه اونداگانلر.

کینانـدن هـوالرجلنوب قاطی یاکفرلر جاواپاشلاغان. جوللر تمام بوزولغان، ایدلده بوز وانلا باشلاغان، روسلرنك قورااللاری چلانوب طوپلری آتارغه یاراماس بولغان. مسکاو بلهن قزان آراسنده یول بنوب کیتوب روس عسکرینه آزق محتاجلغی بولوده احتمال بولغانلقدن کناز ایوان عسکرون آلوب بیك‌تیز مسکاوگه قایتوب کیتهرگه مجبور بولغان. ۲۱ نچی فیۋرالده قوزغالوب هیچ نتیجه‌سز بیك چیتنلك ومشقت بلهن قایتوب کیتکانلر. آلدن زور عسکرنی هم آنـك بلهن برگه آور قوراللارنی (طوپلرنی) بیروب پادشاه اوزی آلار آرتندن یکل آتلی عسکر بلهن کیتکان. طوپلرنی صاقلاو هم آرتدان قووالاب کیلـگان قزان عسکرون طوقتاتو اوچون اوزیـنك قورقغانلغن بلدرماسکه طرشقان.

شول روشده روسلرنك بو سفرلریده اوکماغان.

قزاننك خانی صبی بالا بولغانلقدن مسکاو کنازی «ایۋان» آلغه ناباده قزاننی بتونلهی آلورغه پلانلر توزوب قویغان. نوغایلرنی قزانغه قارشی قوترتوب دشمانلاشدرغان، قریم خانیننك روسیه‌غه هم نوغایلرغه دشمانلغی بولغانلقدن اول قزانغه یاردم ایته آلماغان. تاو یاغی چیرمشلاری مسکاو تبعه‌سینه کرونی تله‌گانلر هم آنی معلوم ایتکانلر.

قزان سفرندن قایتقانـده روس عسکری زویه صوی بویـنده طوقتاغان. کناز ایـۋان شاه‌علی‌نی، قزان کنازلرون هـم اوزینك بایارلرون ایارتوب زویه صوی‌نك صول جانبنده‌گی بر توگه‌رهك طاو باشینه منوب قاراغان هم اول اورننی بیك یاراتقان، کیله‌چك یللارده قزانغه سفر قیلغانده آزق وقورال قویارلق خوفسز اورون بولوب شول تیره‌ده‌گی فین طائفه‌لرینه‌ده اثر ایتهر اوچون اول اورنده زویه قلغه‌سن قورماق بولغان.

اول‌اورننی شاه‌علی بلان تاتار کنازلری بیك ماقتاغانلر ایمش: «اول تیره‌ده هر جهتدن ایرکنلك وبمشلك بولا» دیو. اوزی‌نك

کیگاشچی‌سی شاه‌علی‌نڭ مصلحتی بلان کناز ایۋان قلغه قورو اوچون شول تاونڭ‌باشنده اورن‌بیلگی‌لا گان. مارت ۲۳نده مسکاوگه‌قایتوب بتکانلر. ایکنچی یل(۱۵۵۱نچی‌ده)یاز باشندانوق کناز ایۋان‌قاسیم‌دن شاه‌علی‌نی چاقروب آنڭ بلان برگه بیش‌یوز قدر قزان مهاجرلرون وکوب ۋایۋدالر برله قوتلی عسکرنی زویه قلغه‌سن بنا قلو اوچون یبرگان. آلارغه قزان ولایتلرون صوغشوب آلورغه وقزانغه هیچ اوزلکسز هجوم ایتوب طورورغه امر ایتکان. قلغه احاطه‌لری وبر کنیسه قش کوننده‌ك گالیچ اوبازنده کیسوب حاضرلاب قویلغان، صولر آچلغاچ آلارنی ایدل بوینچه زویه صوینه‌قدر زور کیمه‌لربلان آغزوب توشرولاچك بولغان.

روسلر قزانلی‌لرنڭ ایدل وکاما صولری آرقلی یورته تورغان کیمه‌لرون (پیراۋازلرنی) بارنده اوز قوللرینه آلغانلر.

۱۵۵۱ نچی یل مای ۱٦سنده قویاش‌بایغان وقتده روسلرنڭ‌عسکر باشلغی کناز «سیربیریانی» زویه تاوی‌نڭ باشینه روسیه علمن (فلاگن) مندرب‌قویغان. ۱۸ نچی‌مایده کناز «سیربیریانی»نڭ‌عسکری تونله ایدل آرقلی چغوب ایرته بلان قزانغه هجوم ایتکان. بر مکدن آرتق یوقلاب یاتا تورغان مسلماننی هلاك ایتوب شولار آراسنده بر یوزگه قریب کنازلر ومرزالرده هلاك بولغان ایمش. قزانده اسیر بولرب طورغان کوب روسلرنی قوتقاروب زویه‌قلغه‌سینه کیری‌قایتوب کیتکانلر. آنده آلار روسیه‌دن زور عسکر کیلوب یتکاننی کوتوب طورورغه تیوشلی بولغانلر. اول‌عسکر زویه قلغه‌سینه کیتروب‌قویار اوچون قش کوننده حاضرلانگان قلغه احاطه‌سی‌ایله کنیسه‌نی زور کیمه‌لرگه تویاب ۲٤ نچی مایده کیلوب یتکان. (۱) زویه تاونده ایری

۱) ایدل اوستنده کیمه‌لر بلان مسکاو عسکری‌نڭ باشلق لری بو کمسه‌لر بولغان: کنازلر «بولگاکف، میکولینسکی پالیتسکی» ناگایف، پادشاه خاتونی‌نڭ برادری کناز «یوریف»، میشچره ولایتندن کناز خیلکوف» «نیژنی» دن کناز سیربیریانی» آبولینسکی، ۋیاتکادن بختیار جرزین»، آلار بلان برگه ملطقچی‌لر وقزاقلرده بولغان،

وفارانغى اورمان بولغان، آنى كيسوب روسيه‌دن كيترلگان كنيسه‌نى وقلغه احاطه‌سن اويوشدرب قويغانلر. قلغه احاطه‌سينه حاضرلاگان آغاچلرى يارطى سنه‌غنه بتارلك بولغانلقدن قالغانون شول اورنده‌غى اورماندن كيسوب حاضرله‌ب، بوقلغه‌نى دورت آطناده تمام اولگورتكانلر. اوّلده مسكاو كنازى‌نڭ اسمى بلان «ايڤان گورد» اسمنده قويوب صوڭندن يلغه اسمى بلان «سڤيازسكى» ديب يورتوله باشلاغان. روسلرنڭ بلغار وقزان يرنده ايكى قلغه‌لرى بولغان زويه قلغه‌سى بلان ڤاسيل صورسكى زويه‌قلغه‌سينه قزان كنازلرى ايله «اوقا» يلغه‌سى بويندا‌غى «پيريسڤيتسكى» قلغه‌سى‌نڭ كشى‌لرون كيتروب اوطرتورغه امر ايتولگان. مسكاونڭ زور عسكرى بلان شاه‌على هم آنده تورغان، روسيه‌نڭ بوتان عسكرى «صورا» يلغه‌سندن «كاما، ڤياتكا» يلغه‌لرينه قدر صوزلوب قريم ونوغاى تاتارلرون قزانغه كرودن صاقلاغان.

زويه قلغه‌سينڭ بناقلنوى تاو ياغنده‌غى چواش، چيرمش طائفه‌لرينه بيك اثرلى بولغان. بتون يل بوينچه چواشلر، چيرمشلر، موقشى‌لر اوزلرون روسيه تبعه‌سينه قبول ايتونى صوراب شاه على‌گه كيلوب يورگانلر، مسكاو كنازينه تابع بولوب يمين ايتو حقنده سويله‌شو اوچون اوزلرينڭ اعتبارلى‌راق كشى‌لرون مسكاوگه ايلچى ايتوب يبرگانلر. مسكاوده روسيه پادشاه‌لرينه اطاعت قيلورغه وعده بيروب يمين ايتكانلر. پادشاه‌دن آلتون مهرلى ژالڤاننى گراموتالر آلغانلر، اوچ يلغه‌چه ياساق وخراجه توله‌ودن كيچرلوب زويه قلغه‌سينه يازلغانلر. آلارنڭ اطاعتلرن بلو اوچون كناز ايڤان قزان بله‌ن صوغشورغه قوشقان. آلار باش تارتورغه بازماينچه جييلوب اوز كيمه‌لرى بله‌ن ايدل‌نڭ صول جانبنه چقغانلر، روس مأمورلرينڭ حضورنده آرچه‌قرنده قزان خلقى بله‌ن صوغشقانلر، لكن تاتارلرنڭ طوب آتوندن قورقب ترتيبسز تارالب قاچقانلر، بهادرلقلرون اثبات ايته آلماسالرده مسكاوگه اطاعتلرون اثبات ايتكانلر. بو طائفه‌لرنڭ كنازلرى ومرزالرى شول

جای بوینچه اوزلـکسز مسکاوگا یوروب طورغانلر. پادشاه سر ایندە آشاغانلر، اوزلرینه پادشاه طرفندن قیمتلی ذاتلر، طونلر، آتلر، آقچه‌لر بیرولـگان. پادشاه‌نك رحیملی وشفقتلی ایکانلـگندن خلق آراسینه فایتوب خبرلر تاراتقانلر، یاکّا مملـکتلری بلان ماقتانغانلر. کناز ایوان مقصودینه ایرشو اوچون آلتون کموشنی قزغانماغان، تله‌گانچه تاراتقان، عسکر باشلقلرینك خدمتندن بیك ممنون بولوب شاه‌علی‌گا کوب آلتون میدال‌لر بیرگان (عسکرگا تاراتو اوچون) دینده، تلده وعادتلرنده تاتارلرغه بیك یاقنلاشقان هم قزان اوچونده اوزاق زمانلر اجتهاد قلغان چواش، چیرمش طائفه‌لرینك قزاندن آیرلوب روسیه‌غه قوشلولرینه برنچی سبب قزاننك کنازلری ومرزالری بولغان. آلار اوزلرینك حریص‌لقلری‌بلەن بو طائفه‌لرگه بیك کوب تولەولر صالوب کوتاره آلماسلق آورلقلر یاصاغانلر. چواش، چیرمش طائفه‌لرینك مسکاو کنازینه تابـع بولغانده برنچی شرطلریده شول تولەولرنی یـگل‌یتو حقنده بولغان، یعنی اوّلده تولەگان کبی آز تولەنرگه دیب شرط ایتکانلر. مسکاو کنازی شونی قبول اینوب حتی اوّلـگی اوچ یلك آلاردن برده تولەو آلماسقه وعده ایتکان.

روسلرنك قزانغه یاقن کیلوب شول روشلی قلعه بـنا قیلولرینه قزان خلقی بیك قایغرغان وقورقغان. قزانك یکرمی مـکدن آرتق عسکرده قالماغان، تـوابع‌لریده اطاعت ایتمای باشلاغانلار. خلق بر اتفاقده بولماینچه تورلی پارتیه‌لرغه بولـنگان، اوزآرا دشمانلاشب فتنه چغارغانلار، خلقنك بعض صنفی اوزاق صوغشلردن اوز آرالرنك‌غی فتنه‌لردن جفالانو سبـبلی مسکاو تبعه‌سینه کرونی تله‌گان. لکن قریم پارتیه‌سینك باشلقلری، خصوصا قریم اولانی «کاشچاك» خلق‌نی هـم سیونبیکه‌نی «قریم‌دن، استرخاندن، نوغای اورداسندن بولوشورغه عسکر کیله» دیب اوشاندروب تورغانلار. خلـق کنازلرنی ومرزالرنی شلته‌له‌گان، آلار بربرسن عیبله‌گانلر. قزاننك مامورلری مسکاوگه تابع ولونی‌تله‌گانلر، قریم‌طرفدارلری بوکّا حسرتله‌نب قریمدن، استرخاندن،

نوغای اوردا سندن عسکر کتوب طورغانلر . قزاننك کوب کنازلری ومرزالری
یاشرنلك بلان زویه قلعه‌سینه شاه‌علی یانینه کیتکانلر . قزانده خلق آراسنك
ینه فتنه کوتارلگان . شول فتنه‌لردن طوبغاچ آرچه طرفنده‌غی
چواشلردن کوب خلق جیولوب وتورلی قورال‌لر کوتارب قزانغه
کیلگانلر ، قاطی تاوش بلان قچقرشوب خان‌سراینه کیلوب مسکاو
پادشاه‌سی‌نك تبغه‌سینه کرورگا کوچلاگانلر .

روس لیتوپیس‌لری‌نك خبرنچه قریم اولانی « کاشچاك » بلان
سیونبیکه بر کیکاشده بولغانلر ایمش ، آلارنك یاقنلقلرون قزان خلقی
نك کوبسی بلگان . « کاشچاك » اوتامش گرای‌نی واوزینه خلاف
بولغان کنازلرنی بارنده اولتروب ، سیونبیکه‌نی خاتونلقغه آلوب قزاننك
اوزی خان بولورغه تلاگان ایمش . لکن قریم پارتیه‌سی بلان
کاشچاك‌نك حالی کوندن کون نچارلانغان : آلار قزان مملکتی
نك کچرایون ، بعض طائفه‌لرنك روسیه‌غه قوشلوین ، فائده‌سز صوغشلرده
کوب خلق هلاك بولغانون کورب وقزاننی قوتقارو ممکن بولماغانینی
آڭلاب آنی بتونلای تاشلاب اوزلری قریم‌غه کیتارگا اویلی باشلاغانلر .
کاشچاك اش‌نك چوالوین کورب وخلق‌نك اوزینه دشمانلاشغانون بلوب
اولترلوندن یا که خلق‌نك روسلرغه طوتوب بیروندن قورقب ، اوچ
یوزدن آرتوق قریم کنازلری ومرزالری بلان آلارنك خاتونلرون
وبالالرون تاشلاب قزاندن چغوب قاچقانلر . کاشچاك اوزی بلان برگا
خاتونن ، انی‌سن وایکی اوغلن‌ده آلوب قریم‌غه قاچقان هم قزان
خلقینه « عسکر جیارغه بارام » دیب یالغانلاغان ایمش .

قزاندن کیتکانده بوتاتارلر تالاب آلورغه ممکن بولغان نرسه‌لرنی
تلاگانچه آلغانلر . قریم مرزالری بلان اولان « کاشچاك » نك
قاچقانلغندن قزاندن شاه علی‌گا خبر بیرگانلر ، روسلرنك هر برده
ساقچی عسکرلری طورغانلقدن بو قریم تاتارلری قوتلورغه برده
یول تابا آلماغانلر ایمش . شاه علی آلارنك آرتلرندن عسکر بلان
« ایوان شبریمیتف » نی بیرگان ، اول آلارنی ایدل بلان دون صوی

آراسنده‌قرده‌چاپوب‌بارغانده قوالاب‌یتوب طوقتانقان ، قارشی‌طوروب صوغشقانده‌بیك کوبسن‌اولتروب‌کاشچاك‌نی اوزن‌انسی،خاتونی‌وبالالری هم اوچ یوزلاب احبابلری ایلن اسیر ایتوب روس عسکرینه آلوب کیلگان ، (۱) آندان بوغاولاب مسکاوگا ییرگانلر. کناز ایڤان‌نك قوشوی بلان دیندن چغارغه‌راضی‌بولماغاچ بارنده پلوشچادغه‌چغاروب اولترگانلر ، کاشچاك‌نك خاتونی بلان بالالرون دیندن چغارغانلر ، آندن صوڭ آلارغه ایڤان‌نك رحیمی بولغان ایمش .

کاشچاك قزاندن‌کیتکاندن صوڭ‌قزان معتبرانلری ، خلقنی مسکاو عسکرندن قوردرماس اوچون واوزلری‌نك قارشی طورورلق قوتلاری بولماغانلقدن سیونبیکه‌دن اوتنگانلر ایمش : بار خلقی بلان مسکاو کنازینه بیرلوب‌اوزی شاه‌علی‌گا خاتونلق‌غه بارونی. سیونبیکه آلارنك‌سوزلرون التفات بلان طڭلاب عذرلرون قبول‌ایتمك بولوب وعده ایتکان ایمش. آندن صوڭ قزان معتبرانلری زویه قلعه‌سینه باروب شاه علی‌دن‌ده اوتنگانلر. شاه‌علی بایارلر وایڤودالربله کیگاش ایتکاندن صوڭ قبول ایتمك بولغان ایمش .

کناز « کاشچاك » بلان‌قریم مرزالری‌نك روسلر قولینه‌توشولری ایشتولگاندن‌صوڭ‌قزان خلقی مسکاو بلان صلح قلشورغه صوری باشلاغان. مسکاو کنازینه‌ایلچی‌لر یباروب‌قزان خانلغینه‌یده‌شاه‌علی‌نی‌بیرونی صوراغانلر .شاه‌علی‌نی‌قویوبلان‌قزان‌ملکندن کیتکان‌ناویاغی یرلری‌بارچه توابع‌لری بلان یاڭادن قزان ملکینه بیرلور دیب اویلاغانلار هم شاه‌علی اوزی‌ده آلارنی روسیه‌دن کیری قزانغه آلوب بیرونی وعده ایتکان ، لکن آنی بولدره آلماغان. قزان مسلمانلری ایڤانغه اشانوب صلح حقنده خط یازغانلر ، آلار طرفندن‌وکیل بولوب مشهور نوغای کنازی « یوسف مرزا » بارغان . اول جان علی وصفا گرای خانلرنك قاین آناسی بولغان، یوسف مرزا عقللی والوغ کنازلردن سانالغانلقدن

---

۱) بعض خبرلر بوینچه کاشچاك‌نی ۴۵ قدر قالغان کنازلری بلان طوتوب آلوب کیتکانلر ایمش .

استانبول سلطانی آنکا «امیرالامراء» دیب خطاب قلوب وبیك الوغلاب خط یازغان ایمش. یوسف مرزا مسکاو کنازی ایۋاننی قزان خلقی‌بلان کیلشدرو اوچون اوزی‌نك صفاگرای خاندن طل قالغان قزی‌سیونبکه‌نی شاه علی‌گه خاتونلقغه بیرمك بولغان ایمش. ایۋاننی الوغلاب قرآنده وانجیلده کورساتلگانچه آخرتنی سویلاب کورساتوب قان توگودن صاقلانورغه هم اوزینه‌یاقن‌دوست بولورغه اوندگان ایمش. اوزی‌نك وفات بولغان کیاوی صفا گرای ایله قزان الوغلارون « قان توگوگه سببچی وفتنه‌چی بولدیلر » دیب عیبلاب سوبلاگان ایمش. قزی سیونبیکه بلان آنك اوغلی‌اوتامش گرای‌نی یاقلاب سوبلاگان. اگرده صلح صوراوچیلر قزان اعیانلرندن بیش یا آلطی کشی‌نی مسکاوگا یبروسه‌لر ومسکاو طرفندن قویلغان شرطلرغه راضی بولسه‌لر کناز ایۋان آلار بلان صلح قیلشوب‌قزان خانلغینه شاه علی‌نی‌بیره‌چکن وعده ایتکان. آنك شرطلری شولار بولغان:

۱) قزانده یاکادن شاه علی‌نی خان ایتوب قویارغه.

۲) صفا گری خان‌دن طل قالغان سیونبیکه‌نی‌اوغلی اوتامش‌گری بلان برگه مسکاوگه آلوب بیرو اوچون روسلرغه بیرورگه

۳) قریم مرزالرینك قزانده قالغان خاتونلارون بالالرون بارچه‌سن‌ده مسکاوگه بیرورگه.

۴) قزانده اسیر بولوب‌تورغان بارچه روسلرنی‌قوتقارورغه(۱)

۵) ایدل‌نك اوك جانبی یعنی تاو یاغی بتونلای مسکاو ملکنده قالوب زویه قلغه‌سینه قوشلەچق.

کناز ایۋان زویه قلغه‌سنده‌غی ۋایۋودالرغه وشاه علی گه صلح‌نك شرطلرون معلوم‌ایتار اوچون مسکاودن«آداشف»نی‌یبرگان.

قزان خلقی بو شرطلرنك بعض‌لرینه بیك راضی بولماغان هم بیك آچولری‌ده کیلگان، شاه علی اوزیده‌راضی بولماغان هم ایتکان

---

۱) روس لیتوپیس لری‌نك خبرنچه قزانده اسیر بولوب یاتقان روسلرنك حسابی آلتمش مڭ گا قریب بولغان ایمش.

ایمش: «مملکت‌نك ایك بخشی برلارون بولب آلغاندن صوك قزان خلقی مینی نچوك یارانسون، منم ملکمده نی گنه بولور» دیو. مسکاو طرفندن یبرولگان ڤایوٗدالر ایتکانلر ایمش: «بو ایوٗان‌نك اختیاری، آنك تلاوی شولای، سز «زویه» طماغینه قارا گز، آنده حاضرده خرستیانلر قلعه‌سی بولدی، اول یاق‌نك خلقی بزگه تابع بولوب قزانغه کیلوب صوغشدیلر. آلار یاڭادن نچوك سزگه تابع بولسونلر، سز یایسکی‌نی اونوتگز آنی قایتارو ممکن توگل» دیو. قزان خلقی تاویاغن یبرورگه برده راضی بولماینچه طورغان، شول سببلی اسیرلرنی هم سیونبیکه‌نی یبرورگه راضی بولماغانلر.

روس ڤایوٗدالری ایتکانلر ایمش: «یاکه آلارنی یبره‌سز، یاکه ایوٗان کوز باشنده اوت وقلچ بلان اوستوڭزگه کیله» دیو. شوندن صوك قزانلی‌لر صلح شرطلرینه راضی بولوب اوزلارون مسکاو کنازی‌نك اختیارینه تابشرغانلر، ایلچی‌لر قزانغه قایتوب بونی سیونبیکه‌گه معلوم ایتکانلر، اول بیك قوانغان بولوب شاه علی‌گه بولاکلر یبرگان ایمش. (١) قزان الوغلری «سیونبیکه زویه قلعه‌سینه بارورغه راضی» دیب شاه علی‌گه خبر ایتکانلر. مسکاو ڤایوٗدالری قزانده اسیر بولوب یاتقان روسلرنی قوتقارونی هم قزان خلقی‌نك روسیه‌غه خیانتسز اطاعت قلوغه

---

١) سیونبیکه نڭ شاه علی گا یبرگان بولاکلری حقنده روس تاریخلرنده بو روشلی خبرلر بار:

اول بولاکلر آغو صالوب پشرلگان طعام ایله سخرلاب تگلگان کولمك بولغان ایمش. شاه علی کوڭلینه شیك توشوب اول طعامن اتلرگا یبرورگا قوشقان. اتلر آشاغاچ ده اولگانلر. کولمك نی اولم جزاسینه بیرلاچك تاتارغه کیدروب اول ده اولگان ایمش. بونی کورگان کشی‌لر بیك قورقغانلر، شاه علی سیونبیکه نڭ بو عیبلرون خلق غه معلوم ایتکان. شوندن صوڭ سیونبیکه نی اوغلی اوتامش گرای بلان برگا طوتوب آلور اوچون قزانغه عسکر بلان کناز «سیریبریانی» یبرلگان. اول سیونبیکه‌نی کوب یخشی خاتونلر وقزلر بلان مسکاوگا آلوب کیتکان ایمش.

یمین ایتولرون صوراغانلر، شو کّا کون تعیین قیلغانلر، خان سراین بوشاتدرو اوچون شاه علی اوزینک مرزالرون شهرگه ییرگان. اول توننی چادرلرده قونب، ایکنچی کون بارچه الوغلر ومأمورلر بولون‌ده جیلوب اوزلرینه‌یازلغان یمین یازوون طگلاغانلر وشاه علی‌نی پادشاه‌لقغه ییرگان اوچون ایژانغه‌دعا قیلغانلر. صلح یازولرون پادشاه موری بلان برکتوب بارچه‌ماءمورلرنک امضاسی‌بلان‌ده‌برکتولگان (گواهلاتدرلغان). خلق اوچ کونگه قدر جیلوب جیلوب کیلوب یمین ایتکان.

٦ نچی آوغوست‌ده قزان تختینه شاه علی‌نی اولطرتو اوچون زویه قلغه‌سندن مسکاو کنازی IV ایژان اسمندن ژ ایژودا «آداشف» کیلگان، سیونبیکه بلان اوغلی اوتــامش گری‌نی آلوب کینار اوچــون کناز «سیریبریانی» کیلگان. ۱۱ نچی آوغوست‌ده آلارنی زویه قلغـه‌سینه آلوب کینکانلر. (۱)

آوغوست ۱۳ دن ۱۵ نه‌قدر قزان خلقی ایدل بلن بیش‌بالتا آرا-سنده‌غی بولونده یاکّا خانغه یمین ایتکانلر، ۱٦ نچی آوغوست‌ده شاه‌علی خان ۳۰۰ قدر قاسیم کنازلری ومرزالری بلن وبیش‌یوز قدر روس بایارلری وملطقچی‌لری بلن قزانغه کیلوب کرگان. مسکاو بایارلری «بولگاکف» بلن «خابارف» خان‌تخت کااولطروعادتلرون اجرا ایتد-روب شاه‌علی‌نی قزان تختینه اولطرتقانلر (یعنی‌خان ایتوب قویغانلر). روسلرنک ملطق‌لی عسکری شاه‌علی‌نی صاقلار اوچون خان سراینده طورورغه قالدرلغان.

شاه علی خان
(اوچونچی مرتبه)
(۱۵۵۱ — ۱۵۵۲)

مسکاو کنازی بلان صلح قلشقانده قزانده طوتقونده یاتقان روسلرنی بارچه‌سن‌ده قوتقارورغه شرط ایتلگانلکدن شاه علی خان

---

۱) قزان خلقی سیونبیکه‌نی ایدل بوینه قدر اوزاتا باروب بیك یغلاشقانلر ایمش.

چای بوینچه اوزلکسز مسکاوگا بوروب طورغانلر. پادشاه سر اینده آشاغانلر، اوزلرینه پادشاه طرفندن قیمتلی ذاتلر، طونلر، آتلر، آقچه‌لر بیرولگان. پادشاه‌نك رحیملی وشفقتلی ایکانلگندن خلق آراسینه قایتوب خبرلر تارانقانلر، باشقا مملکتلری بلان ماقتانغانلر. کناز ایڤان مقصودینه ایرشو اوچون آلتون کموشنی قزغاناماغان، تله‌گانچه تارانقان، عسکر باشلقلری‌نك خدمتندن بیك ممنون بولوب شاه‌علی‌گا کوب آلتون میدال‌لر بیرگان (عسکرگا تاراتو اوچون) دینده، تللده وعادتلرنده تاتارلرغه بیك یاقنلاشقان هم قزان اوچونده اوزاق زمانلر اجتهاد قلغان چواش، چیرمش طائفه‌لرینك قزاندن آیراوب روسیه‌غه قوشلولرینه برنچی سبب قزاننك کنازلری ومرزالری بولغان. آلار اوزلرینك حریص‌لقلری‌بلن بو طائفه‌لرگه بیك کوب تولوه‌لر صالوب کوتاره آلماسلق آورلقلر باصاغانلر. چواش، چیرمش طائفه‌لرینك مسکاو کنازینه تابع بولغانده برنچی شرطلریده شول تولوه‌لرنی یینکل‌یتو حقنده بولغان، یعنی اوّلده تولوه‌گان کبی آز تولوه‌ترگه دیب شرط ایتکانلر. مسکاو کنازی شونی قبول ایتوب حتی اوّلگی اوچ یلك آلاردن برده تولوه آلماسقه وعده ایتکان.

روسلرنك قزانغه یاقن کیلوب شول روشلی قلعه بنا قیلولرینه قزان خلقی بیك قایغرغان وقورققان. قزانك یکرمی مکدن آرتق عسکرده قالماغان، تـوابع‌لریده اطاعت ایتمای باشلاغانلار. خلق بر تفاقده بولمایـنچه نورلی پارتیه‌لرغه بولنگان، اوزآرا دشمانلاشب فتنه چقارغانلار، خلقنك بعض صنفی اوزاق صوغشلاردن اوز آرالرنداغی فتنه‌لردن جفالانو سببلی مسکاو تبعه‌سینه کرونی تله‌گان. لکن قریم پارتیه‌سینك باشلقلری، خصوصا قریم اولانی «کاشچاك» خلق‌نی هم سیونبیکه‌نی «قریمدن، استرخاندن، نوغای اورداسندن بولوشورغه عسکر کیله» دیب اوشاندروب تورغانلار. خلق کنازلرنی ومرزالرنی شلته‌له‌گان، آلار بربرسن عیبله‌گانلر. قزاننك مامورلری مسکاوگه تابع بولونی تله‌گانلر، قریم طرفدارلری بوگا حسرتله‌نب قریمدن، استرخاندن،

نوغای اورداسندن عسکر کتوب طورغانلر. قزاننك کوب کنازلری ومرزالری یاشرنلك بلان زویه قلعه‌سینه شاه‌علی یانینه کیتکانلر. قزانده خلق آراسنده بنه فتنه کوزالـگان. شول فتنه‌لردن طوبغاچ آرچه طرفنده‌گی چواشلردن کوب خلق جیولوب وتورلی قورالـلر کوتارب قزانغه کیلـگانلر، قاطی تاوش بلان قچقرشوب خان‌سراینه کیلوب مسکاو پادشاه‌سی‌نك تبغه‌سینه کرورگا کوچلاگانلر.

روس لیتوپیس‌لری‌نك خبرنچه قریم اولانی «کاشچاك» بلان سیونبیکه بر کیکاشده بولغانلر ایمش، آلارنك یاقنلقلرون قزان خلقی‌نك کوبسی بلـگان. «کاشچاك» اونامش گرای‌نی واوزینه خلاف بولغان کنازلرنی بارنده اولترووب، سیونبیکه‌نی خاتونلقغه آلوب قزانك اوزی خان بولورغه تلاگان ایمش. لکن قریم پارتیه‌سی بلان کاشچاك‌نك حالی کوندن کون نچارلانغان: آلار قزان مملکتی‌نك کچرایون، بعض طائفه‌لرنك روسیه‌غه قوشلوین، فائده‌سز صوغشلرده کوب خلق هلاك بولغانون کورب وقزاننی قوتقارو ممکن بولماغانینی آڭلاب آنی بتونلای تاشلاب اوزلری قریم‌غه کیتارگا اویلی باشلاغانلر. کاشچاك اش‌نك چوالوین کورب وخلق‌نك اوزینه دشمانلاشغانون بلوب اولترلوندن یاکه خلق‌نك روسلرغه طوتوب بیروندن قورقب، اوچ یوزدن آرتوق قریم کنازلری ومرزالری بلان آلارنك خاتونلرون وبالالرون تاشلاب قزاندن چقوب قاچقانلر. کاشچاك اوزی بلان برگا خاتونن، انی‌سن وایکی اوغلن‌ده آلوب قریم‌غه قاچقان هم قزان خلقینه «عسکر جیارغه بارام» دیب یالغانلاغان ایمش.

قزاندن کیتکانده بوتاتارلر تالاب آلورغه ممکن بولغان نرسه‌لرنی تلاگانچه آلغانلر. قریم مرزالری بلان اولان «کاشچاك» نك قاچقانلغندن قزاندن شاه‌علی‌گا خبر بیرگانلر، روسلرنك هر یرده ساقچی عسکرلری طورغانلقدن بو قریم تاتارلری قوتلورغه بر ده یول تابا آلماغانلر ایمش. شاه‌علی آلارنك آرتلرندن عسکر بلان «ایڤان شبریمیتف» نی بیرگان، اول آلارنی ایدل بلان دون صوی

آراسنده‌قردەچابوب بارغانده قوالاب یتوب طوقتانقان ، قارشی‌طوروب صوغشقانده‌بیك کوبسن اولتروب کاشچاك نی اوزن‌انسی ، خاتونی‌وبالالری هم اوچ یوزلاب احبابلری ایلن اسیر ایتوب روس عسکرینه آلوب کیلگان ، (۱) آندان بوغاولاب مسکاوگا بیرگانلر . کناز ایڤان‌نڭ قوشوی بلان دیندن چقارغه‌راضی‌بولماغاچ بارنده پلوشچادغه‌چقاروب اولترگانلر ، کاشچاك‌نڭ خاتونی بلان بالالرون دیندن چقارغانلر ، آندن صوڭ آلارغه ایڤان‌نڭ رحیمی بولغان ایمش .

کاشچاك قزاندن کیتکاندن صوڭ‌قزان معتبرانلری ، خلقنی مسکاو عسکرندن قردرماس اوچون وادزلری‌نڭ قارشی طوروراق قوتلاری بولماغانلقدن سیونبیکه‌دن اوتنگانلر ایمش : بار خلقی بلان مسکاو کنازینه بیرلوب‌اوزی شاه علی‌گا خاتونلق‌غه باروبی . سیونبیکه آلارنڭ سوزلرون التفات بلان طڭلاب عذرلرون قبول‌ایتمك بولوب وعده ایتکان ایمش . آندن صوڭ قزان معتبرانلری زویه قلعه‌سینه باروب شاه علی‌دن‌ده اوتنگانلر . شاه‌علی بابارلر وایڤودالر بله کیڭاش ایتکاندن صوڭ قبول ایتمك بولغان ایمش .

کناز « کاشچاك » بلان‌قریم مرزالری‌نڭ روسلر قولینه‌توشولری ایشتولگاندن‌صوڭ‌قزان خلقی مسکاو بلان صلح قلشورغه صوزی باشلاغان . مسکاو کنازینه ایلچی‌لر یباروب‌قزان‌خانلغینه‌یده‌شاه‌علی‌نی‌بیرونی صوراغانلر . شاه‌علی‌نی‌قویو بلان‌قزان ملکندن کیتکان‌ناو یاغی یرلری‌بارچه توابع‌لری بلان یاڭادن قزان ملکینه بیرلور دیب اوبلاغانلار هم شاه‌علی اوزی‌ده آلارنی روسیه‌دن کیری قزانغه آلوب بیرونی وعده ایتکان ، لکن آنی بولدره آلماغان . قزان مسلمانلری ایڤانغه اشانوب صلح حقنده خط یازغانلر ، آلار طرفندن‌وکیل بولوب مشهور نوغای کنازی « یوسف مرزا » بارغان . اول جان علی وصفا گرای خانلرنڭ قاین آتاسی بولغان ، یوسف مرزا عقللی والوغ کنازلردن سانالغانلقدن

۱) بعض خبرلر بوینچه کاشچاك نی ۴۵ قدر قالغان کنازلری بلان طوتوب آلوب کیتکانلر ایمش .

استانبول سلطانی آڭا «امیرالامراء» دیب خطاب قلوب وبیك الوغلاب خط یازغان ایمش. یوسف مرزا مسکاو کنازی ایۋاننی قزان خلقی بلان کیلشدرو اوچون اوزی نڭ صفاگرای خاندن طل قالغان قزی سیونبکه نی شاه علی گه خاتونلقغه بیرمك بولغان ایمش. ایۋاننی الوغلاب قرآنده وانجیلده کورساتلگانچه آخرتنی سویلاب کورسانوب قان توگودن صاقلانورغه هم اوزینه یاقن دوست بولورغه اوتنگان ایمش. اوزی نڭ وفات بولغان کیاوی صفا گرای ایله قزان الوغلارون « قان توگوگه سببچی وفتنه چی بولدیلر » دیب عیبلاب سویلاگان ایمش. قزی سیونبیکه بلان آنڭ اوغلی اوتامش گرای نی یاقلاب سویلاگان. اگرده صلح صوراوچیلر قزان اعیانلرندن بیش یا آلطی کشی نی مسکاوگا یبرسه لر ومسکاو طرفندن قویلغان شرطلرغه راضی بولسه لر کناز ایۋان آلار بلان صلح قیلشوب قزان خانلغینه شاه علی نی بیره چکن وعده ایتکان. آنڭ شرطلری شولار بولغان:

۱) قزانده یاڭادن شاه علی نی خان ایتوب قویارغه.

۲) صفا گری خاندن طل قالغان سیونبیکه نی اوغلی اوتامش گری بلان برگه مسکاوگه آلوب بیرو اوچون روسلرغه بیرورگه

۳) قریم مرزالرینڭ قزانده قالغان خاتونلارون بالالارون بارچه سنده مسکاوگه بیرورگه.

۴) قزانده اسیر بولوب تورغان بارچه روسلرنی قوتقارورغه(۱)

۵) ایدل نڭ اوڭ جانبی یعنی تاو یاغی بتونلای مسکاو ملکنده قالوب زویه قلعه سینه قوشلهچق.

کناز ایۋان زویه قلعه سندهغی ۋایۋودالرغه وشاه علی گه صلح نڭ شرطلرون معلوم ایتار اوچون مسکاودن «آداشف»نی یبرگان. قزان خلقی بو شرطلرنڭ بعضلرینه بیك راضی بولماغان هم بیك آچولری ده کیلگان، شاه علی اوزیده راضی بولماغان هم ایتکان

۱) روس لیتوپیس لری نڭ خبرنچه قزانده اسیر بولوب یاتقان روسلرنڭ حسابی آلتمش مڭ گا قریب بولغان ایمش.

ایمش: «مملکت‌نڭ ایڭ یخشی یرلرون بولب آلغاندن صوڭ قزان خلقی مینی نچوك یارانسون، منم ملکمده نی گنه بولور» دیو. مسکاو طرفندن بیرولگان ڤایڤدالر ایتکانلر ایمش: « بو ایڤان‌نڭ اختیاری، آنڭ تلاوی شولای، سز «زویه» طماغینه قارا گز، آنده حاضرده خرستیانلر قلعه‌سی بولدی، اول یاقنڭ خلقی بزگه تابع بولوب قزانغه کیلوب صوغشدیلر. آلار یاڭادن نچوك سزگه تابع بولسونلر، سز بایسکی‌نی اونوتنگز آنی فایدارو ممکن توگل» دیو. قزان خلقی تاوباغن بزرورگه برده راضی بولماینچه طورغان، شول سببلی اسیرلرنی هم سیونبیکه‌نی بیررگه راضی بولماغانلر.

روس ڤایڤدالری ایتکانلر ایمش: « یاکه آلارنی بیره‌سز، یاکه ایڤان کوز باشنده اوت وقلچ بلان اوسنوگزگه کیله» دیو. شوندن صوڭ قزانلی‌لر صلح شرطلرینه راضی بولوب اوزلرون مسکاو کنسازی‌نڭ اختیارینه تابشرغانلر، ایلچی‌لر قزانغه قایتوب بونی سیونبیکه‌گه معلوم ایتکانلر، اول بیك قوانغان بولوب شاه علی‌گه بولاکلر بیرگان ایمش. (۱) قزان الوغری «سیونبیکه‌زویه‌قلعه‌سینه‌بارورغه‌راضی‌دیب‌شاه علی‌گه خبر ایتکانلر. مسکاو ڤایڤدالری قزانده اسیر بولوب یاتقان روسلرنی قوتقارونی هم قزان خلقی‌نڭ روسیه‌غه خیانتسز اطاعت‌قلوغه

۱) سیونبیکه نڭ شاه علی گا بیرگان بولاکلری حقنده روس تاریخلرنده بو روشلی خبرلر بار:

اول بولاکلر آغو صالوب پشرلگان طعام ایله سخرلاب تگلگان کولمك بولغان ایمش. شاه علی کوڭلینه شیك توشوب اول طعامن اتلرگا بیرورگا قوشقان. اتلر آشاغاچ‌ده اولگانلر. کولمك‌نی اولم جزاسینه بیرلاچك تاتارغه کیدروب اول‌ده اولگان ایمش. بونی کورگان کشی‌لر بیك قورقغانلر، شاه علی سیونبیکه‌نڭ بو عیبلرون خلق غه معلوم ایتکان. شوندن صوڭ سیونبیکه‌نی. اوغلی اوتامش گرای بلان برگا طوتوب آلور اوچون قزانغه عسکر بلان کناز «سیریبریانی» یبرلگان. اول سیونبیکه‌نی کوب یخشی خاتونلر وقزلر بلان مسکاوگا آلوب کیتکان ایمش.

یمین‌ایتولرون صوراغانلر، شوکا کون تعیین قیلغانلر، خان سراین بوشاتدرو اوچون شاه علی اوزینك مرزالرون شهرگه یبرگان. اول تونني چادرلرده قونب، ایکنچی کون بارچه الوغلر ومأمورلر بولون‌ده جیلوب اوزلرینه‌یازلغان یمین‌یازوون طڭلاغانلر وشاه علی‌نی پادشاهلقغه یبرگان اوچون ایڤ‌انغه‌دعا قیلغانلر. صلح یازولرون پادشاه مهری بلان برکتوب‌بارچه‌ماءمورلرنك‌امضاسی‌بلان‌ده‌برکتولگان (گواهلاندرلغان). خلق اوچ کونگه قدر جیلوب جیلوب کیلوب یمین ایتکان.

٦ نچی آوغوست‌ده قزان تختینه شاه علی‌نی اولطرتو اوچون‌زویه قلغه‌سندن مسکاو کنازی IV ایڤ‌ان‌اسمندن ڤ‌ایڤ‌ودا «آداشف» کیلگان، سیونبیکه بلان اوغلی اوتسامش گری‌نی آلوب کیتار اوچون کناز «سیربیریانی» کیلگان. ١١ نچی آوغوست‌ده آلارنی زویه قلغه‌سینه آلوب کیتکانلر. (١)

آوغوست ١٣ ‌اندن ١٥ ‌نه‌قدر قزان خلقی ایدل بلەن بیش‌بالتا آرا-سنده‌غی بولونده یاڭا خانغه یمین‌ایتکانلر، ١٦ نچی آوغوست‌ده شاه‌علی خان ٣٠٠ قدر قاسیم کنازلری ومرزالری بلەن وبیش‌یوز قدر روس بایارلری وملطقچی‌لری بلەن قزانغه کیلوب کرگان. مسکاو بایارلری «بولگاکف» بلەن «خابارف» خان‌تخت‌کا اولطرو عادتلرون اجرا ایتد-روب شاه‌علی‌نی قزان تختینه اولطرتقانلر (یعنی‌خان ایتوب قویغانلر). روسلرنك ملطق‌لی عسکری شاه‌علی‌نی صاقلار اوچون خان سراینده طورورغه قالدرلغان.

شاه علی خان

(اوچونچی مرتبه)

(١٥٥١ — ١٥٥٢)

مسکاو کنازی بلان صلح قلشقانده قزانده طوتقونده یاتقان روسلرنی بارچه‌سن‌ده قوتقارورغه شرط ایتلگانلکدن شاه علی خان

---

١) قزان خلقی سیونبیکه‌نی ایدل بوینه قدر اوزاتا باروب بیك یغلاشقانلر ایمش.

لکن قزان خلقی کاشچاکنی برده یاراتماغان . بروقت قزانده قریم پارتیه‌سی کوچایب سیونبیکه اوزی شولارنك باشنده بولغان ، دغی هروقت قریم خانلری برله خبرلاشب مملکت اشلرنده آلار یرله‌ده کیکاش ایتکان . شول سببلی مسکاوپادشاه‌سی « ایوان‌گروزنی » قزانك قریم خانلری‌نك نسلن بتونلای بترمك بولغان .

۱۵۵۱ نچی یلده ، سیونبیکه‌نك کیکاشچی‌سی "کاشچاك" اوچ یوز قدر قریم مرزالری بلان روسلر قولینه توشکاندن‌صوك ، قزان‌خلقی مسکاو بلان صلح قلشوب قزانغه ینه شاه‌علی‌نی قویمق بولغان ، روسیه طرفندن قویلغان شرط بوینچه سیونبیکه‌نی ٤ یاشلك اوغلی اوتامش گری بلان مسکاوگا بیروب یبرورگا مجبور بولغانلر .

قزانده اون سیکز یل طورغان سیونبیکه‌نك اوغلی برله اسیر بولوب کیتوینه خلق بیك قایغرشوب جلاشقانلر ایمش .

سیونبیکه‌نی اوغلی بلان آلوب مسکاوگا یبرو اوچون ۴ نچی آوغست‌ده زویه قلغه‌سندن‌کناز "سیریبریانی" کیلگان . پادشاه خاتونی‌نك‌چادرینه کرگاچ کناز « سیریبریانی » بورکن صالوب آنکا تعظیم برله : " سز بوکوندن مسکاو پادشاه‌سی‌نك‌قولنده‌اسیر بولدوکز" دیو معلوم ایتکان . سیونبیکه‌نی یاق یاغندن ایکی کنیزاگی قولتقلاب طورغانلر ، اول آیاق اوستینه طوروب‌ایتکان ایمش : « الله‌نك تقدیری شولایدر ، مسکاو پادشاه‌سی‌نك تلاگانی‌بولسون » دیو . شوندن صوك هوشسز بولوب یرگا یوزتوبان جغلغان ایمش . شونده حاضر بولغان خلق کناز "سیریبریا" نی اولترورگا حاضر طورغان ، لکن اعیانلر ایرك بیرماگانلر .

قزانده زور فتنه چغا باشلاغان ، توره‌لر خلقنی قوراللی عسکر کیتروب تاراتقانلر . پادشاهك بتون خزینه‌سون آلوب (مسکاوگا یبرو اوچون) ۱۲ کیمه‌گا تویاب طولطرغانلر ، شول وقتده پادشاه خاتونن نق صاقچیلر قویوب بیش - آلطی کون مقداری قزاندوق اسیر اینوب طوتقانلر ایمش . مسکاوگا کیتار آلدندن سیونبیکه خان مسجدینه

کروب نماز اوقوغان ، صفا گری خان‌نك قبر اوستینه یاتوب بیك قاطی آواز بلان جلاغان ، حتی ساچلرون یولقوب اوستنده‌گی کیوملرون یرطوب بترگان ایمش . قزان اعیانلری سیونبیکه‌نی اوگتلاب بو سوزلر بلان جوانقانلر ایمش : « مسکاو کنازی " ایوان » رحیملی کشی ، کوب مسلمان پادشاه‌لری آنده خدمت ایته‌لر ، اول سکا موافق ایر تابار ، یر وشهرلرده ملك‌لب بیرور » دیو .

کوب یل‌لر قزانده اسیر بولوب طورغان بر روس مؤرخی‌نك خبرنچه سیونبیکه صفا گری خان‌نك قبر اوستنده بو سوزلرنی ایتکان ایمش : " یا پادشاهم ، کوره‌سن‌می ، سنك سیوکلی خاتونك بلان اوغلکنی دشمانلر اسیر ایتوب آلوب کیته‌لر ، نیك بزنی یر اوستنده قالدروب اوزك یر آستینه تاشلاب کیتدوك ، بزنی مسکاو پادشاهسینه طوتوب بیردیلر ، منم آلار بلان صوغشورغه کوچم ویاردمچم‌ده بولمادی ؛ یا پادشاهم میکا قبرکنی آچ ، ایکاومز گاده بو قبر اورن بولسون ، یاش خاتونکنی اوزگا قبول ایت ، خاتونك‌نك صبرلغی بلان عیر دینلر راحتلانماسونلر ، قایغومنی کمگا بوشانیم ، اوغلم یاش ، آتام یراقده ، منم قارشمده قزان خلقی یمینلرون بوزغوچیلردر ، (١) یا پادشاهم سن مکا جواب بیرمایسن ، قاطی کوکللی عسکر کشی‌لری مینی طوتوب آلورغه حاضر بولوب ایشك توبنده طورالر ، موکارچه مین پادشاه خاتون ایدم ، حاضرده قایغولی وفقیر کنیزاك بولدم ، ایندی آرتوق جلی آلمیم ، یاشم آغب کوزلروم صوقر ایدی ، تاوشم بتدی " .

سیونبیکه‌نك قاطی جلاودن کناز " سیر بیر بانی " اوزی‌ده طیلا آلماینچه جلاغان ایمش . قزان یلغه‌سنده سیونبیکه‌نی یراق سفرگا آلوب کیتارگا حاضرلانگان وبیك زینتلانگان کیمه کتوب طورغان . بتون شهر خلقی قزان یلغه‌سینه‌قدر آرتندن اوزاتا بارغان ، سیونبیکه اوزی کالیاسکاده آترن‌غنه بارغان . اوغلن بالاقاراوچیلر قولده کوتارب بارغانلر ،

١) بعض مؤرخلرنك خبرنچه ـ سیونبیکه اوزی‌نك بختسزلگن هیچ کمدن کورماینچه (یعنی قزان خلقن‌ده عیبلاماینچه) تقدیردن گنه کورگان ایمش .

سیونبیکەنڭ قایغودن حالسز بولوب توسی آغارغان، چیتنلك بلان گنه کالیاسکادن توشوب کیمەگا کرگان. خلقغه بیك قزغانچ روشده باشی برله اشارة ایتکان، یعنی ایسانلاشکان، خلق بوز توبان یاتوب بیك جلاغان، سیونبیکەگا ایسانلك وبخت تلاب دعا قلغانلر. کیمه قوزغالب کیتکانده سیونبیکه جلاب بوسوزلرنی ایتکان ایمش: «موکلی وقانلی شهر - قایغو، حسرت سڭا! باشڭدان تاج توشدی، یتیم قالغان طل کبی بولوب خواجەلقدن قللقغه توشدوڭ، شهرنڭ بندی، حالسز بولوب یغلدنڭ، قایدا سنده پادشاەنڭ مجلسلری وبیرام‌لری؟ قایدا سنده خاتونلرنـك وقزلرنڭ راختلگی، آغزدڭسن بال یلغەلری، حاضرده اغزاسن قان ویاش یلغەلری، قایدان تابیم اوتکون قانانلی قوشنی یراقداغی آنـاما یبرورگا».

قزان خلقی ایدل بوینه قدر اوزاتا بارغان. ایدل بوینله سیونبیکەنی کناز "آبولینسکی" پادشاه اسمندن. سلام بیروب تعظیم برلان قارشو آلغان، اوغلی اوتامش گری بلان هم قزانده قالغان قریم مرزالری-نڭ جماعتلری بلان برگه کیمەلر بلان مسکاوگه آلوب کیتکان. خـلق بیك جلاشب اوزاتوب قالغان. ۱۱نچی آوغوستده سیـونبیکه زویه قلغەسنده قونغان، ۵نچی سنتابرده مسکاوده بولغان. یدی - سیکز آی اوتکاندن صوڭ (۱۵۵۲نچی یل مای‌ده) "ایۋان گروزنی" سیونبیکەنی قزاندن اوچ مرتبه سرولـگان شاه غلی‌گه خاتونلقغه بیرگان. (۱) البته سیونبکه اوز اختیاری بلان یعنی شاه علی‌نی یاراتب بارماغان، چونکه شاه علی توسده وصفاتده بیك محبتسز وکیلشسز آدم بولغان: اوزی بیك جوان، زور قورصاقلی، بولغان، قورصاغی توبان تـابا صالنوب توشکان ایمش. صقالی سیراك، چهرەسی خاتونلرغه اوخشاشلی، اوزی عیرتسز (جوراکسز)، مگر جوما وبیك ریالی آدم بولغان ایمش. (۲)

۱) سیونبیکەنی شاه علی مسکاو پادشاەسندن اوزی عریضه بلان صوراب آلغان ایمش «اول مینم برادرم جان غلی‌دن قالغان' مڭا تیوشلی» دیو.
۲) شول جهتلردن اوّلده‌گی بابالرینه - (یعنی تاتار خانلرینه) برده اوخشاماغان.

زویه قلعه‌سندن قایتقاچ شاه علی قاسیم‌ده بر آی‌دن آرتق طور-
ماغان، آنی «ایڤان گروزنی مسکاوگا چاقرب آلغان، اوزن التفات
ورحیم برله قبول ایتوب میشچر ولایتنك کوب قریه‌لر بیرگان وقزاندن
اسیر ایتوب آلنغان سیونبیکه‌نی‌ده بولاك ایتوب بیرگان.

شاه علی ۱۵٦۷نچی یل ۲۰نچی آوغوست‌ده قاسیم‌ده‌وفات‌بولغان.
قبری اوستنده یازولی تاش حاضرده بار ایمش. سیونبیکه‌نك‌شاه‌علی گه
بیرولگاندن صوڭغی حال‌لری ونیچه یل عمر ایتوب قایده وفات‌بولغا-
نلغی‌ده حاضرگا معلوم‌توگل، اول‌ده قاسیم‌ده دفن ایتلگان‌بولسه‌کراك.

بونده یازلغان خبرلرنك بر مقداری
«شرق قلوبنده» اوقلوب قالغانی‌ده شول
روشلی خلقغه اوقو اوچون حاضرلانگان
ایدی، مگر فرصت تابلماغانلقدن وقتنده
اوقو ممکن بولمادی. شول سببلی گزیته‌ده
یاکه کتاب روشنده باصدروب تارانو
اوچون «بیان الحق» اداره‌سینه بیرولدی.

عین الدین احمرف.

TÜRK TARİH KURUMU KÜTÜPHANESİ

اوطروب تورغانلرنڭ برسی-سیونبیکه، ایکنچیسی-اوغلی اوتامش گرای، آرتده باصوب تورغانلرنڭ برسی-قریم اولانی «کانچاك»، ایکنچیسی- سیونبیکه‌نڭ خادمه‌سی.